

Imágó Budapest

ISSN 2062-5383

7. évfolyam, 4. szám, 2018

ANALÍZISBEN AZ IRODALOM

Főszerkesztő:

Borgos Anna

A szerkesztőség tagjai:

Dobos Elvira, Erős Ferenc, Gyimesi Júlia, Kovai Melinda, Kovács Anna, Kovács Petra, Kőváry Zoltán, Lénárd Kata, Papp-Zipernovszky Orsolya

Szerkesztőbizottság:

Ajkay Klára, Békés Vera, Bókay Antal, Csabai Márta, Erdélyi Ildikó, Hárs György Péter, Tom Keve, Székács Judit, Vajda Júlia, Valachi Anna

E számunk megjelenését az

Nemzeti Kulturális Alap támogatta

A borító Frederick Sandys „Persephone” c. képének felhasználásával készült.

Forrás: <https://www.clayton-payne.com/artworks/9463>

Az Imágó Budapest szerkesztőség e-mail címe:

imago@imagoegyesulet.hu

A kiadó Imágó Egyesület URL címe: <http://www.imagoegyesulet.hu>

A folyóirat URL címe: <http://imagobudapest.hu>

Copyright by Imágó Egyesület, 2018

Felelős kiadó: Erős Ferenc, alapító főszerkesztő

IMÁGÓ BUDAPEST

Pszichoanalízis — társadalom — kultúra

Az Imágó Egyesület lapja

Alapítva: 2010-ben

2018/4.

ANALÍZISBEN AZ IRODALOM

TARTALOM

BEVEZETÉS (*Borgos Anna*) 4

TANULMÁNYOK

Hajnal Zsolt: Ulickaja (posta)galambja. Olvasásökológia: az irodalom mint gyűlöletretorikai stratégiák médiuma 6

Molnár Eszter Edina: Adalékok Csáth Géza *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa* című könyvéhez 32

MŰHELY

Yvette Goldberger-Joselson: A szent, a szomorúság és az igaz Krasznahorkai Lászlónál és Tarr Bélánál (Ford. Horváth Ágnes) 43

Gáborjáni Orsolya: Anyavágy nőknél – a Perszephoné-jelenség okai és tünetei 51

ARCHÍVUM

Takács Mónika: „Szíves üdvözlettel: Kosztolányi Dezső”. Kosztolányi Dezső levelezőlapjai Hollós Istvánéknak az 1930-as évekből 64

GYÁSZ

Emlékezés Valachi Annára (Erős Ferenc, Tverdota György, Takács Mónika, Báthori Csaba, Borgos Anna) 74

Valachi Anna: Önarckép-kísérlet, életrajzi hőseim tükrében 87

BESZÁMOLÓ

The Balints and Their World. Object Relations and Beyond.

Nemzetközi konferencia (Borgos Anna)96

ENGLISH SUMMARIES99

E SZÁMUNK SZERZŐI..... 102

Bevezetés

Az *Imágó Budapest* jelen számában közölt tanulmányok és dokumentumok a pszichoanalízis kulturális kapcsolódásainak, alkalmazásainak, reprezentációinak egy-egy példáját mutatják, különös tekintettel az irodalomra. Pszichoanalízis és irodalom sokféle módon találkoztak, tükröződtek, használták és értelmezték egymást az elmúlt több mint száz évben: az irodalom megjelent a pszichoanalízis saját elméleteinek kulturális metaforáiban; a pszichoanalízis felkínálta magát kulturális jelenségek értelmezéséhez szolgáló eszközként; felbukkant irodalmi művek motívumaként, akár témájaként; és a kölcsönös érintettség megmutatkozott a pszichoanalitikusok és írók közti szakmai és személyes kapcsolatokban is. Ezekre mind találunk példát a szám írásai között.

Tanulmány-rovatunk első darabja, Hajnal Zsolt dolgozata Ljudmila Ulickaja „Tubica” című novellája kapcsán azt mutatja be, hogyan válhat a szépirodalmi szöveg gyűlöletretorikai – a szerző olvasata szerint a novella esetében homofób – stratégiák médiumává. Molnár Eszter tanulmánya Csáth Géza *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa* című könyvének keletkezéstörténetét vizsgálja, életrajzi kontextusba helyezve Csáth elmeorvosi munkáját és feltárva pszichiáter/pszichoanalitikus kapcsolatait.

Műhely-rovatunkban Yvette Goldberger-Joselson francia pszichológus szubjektív elemzése olvasható Krasznahorkai László és Tarr Béla művészetéről. A tanulmány a két alkotó kapcsán azt firtatja, milyen kapcsolat van a szomorúság, az igaz és a szent között, s arra világít rá, hogy az alkotók a „szent utáni vágy” erejét használják világlátásuk átadásához. Gáborjáni Orsolya saját interjú kutatása alapján az általa „Perszephoné-jelenségnek” nevezett kötődésnek, azaz fiatal nők idősebb nők iránti vonzalmának/függőségének a pszichodinamikáját tárja fel.

Archívum-rovatunkban Kosztolányi Dezső Hollós Istvánnak címzett három (Londonból, Budapestről és Tátraszéplakról küldött) levelezőlapját közöljük a harmincas évekből, Takács Mónika kommentárjaival a lapok keletkezéstörténetére, illetve feladó és címzett kapcsolatára vonatkozóan.

Novemberben nagy veszteség érte a szakmát és lapunkat: szerkesztőtársunk, barátunk, Valachi Anna irodalomtörténész, József Attila és az életében jelentős szerepet játszó nők kutatója, a 15 éve folyamatosan zajló „Művészet és pszichoanalízis” sorozat szervezője eltávozott közülünk. Az *Imágó Budapest* lapjain kollégái, „szellemi rokonai” – Erős Ferenc, Tverdota György, Takács Mónika, Báthori

Csaba és Borgos Anna – búcsúztatják, valamint közöljük egy eddig tudomásunk szerint kiadatlan előadását, „önarckép-kísérletét”, melyet Nemes Livia irodalmi szemináriumán olvasott fel valamikor a 2000-es évek közepe táján. Emlékét e búcsúszavakon és saját írásain keresztül is megőrizzük.

Számunkat a londoni Freud Museumban 2018. decemberben rendezett nemzetközi Bálint-konferenciáról szóló beszámolóval zárjuk.

Borgos Anna

Hajnal Zsolt

Ulickaja (posta)galambja

Olvasásökológia: az irodalom mint gyűlöletretorikai stratégiák médiuma

A tanulmány Ljudmila Ulickaja *Tubica* című novellája kapcsán mutatja be, hogyan válhat a szépirodalmi szöveg gyűlöletretorikai – jelen esetben homofób – stratégiák médiumává. Az elbeszélés Szlava és a nála jóval idősebb Romanovics intergenerációs, a klasszikus görögségből ismert pederasztikus viszonyra hajazó kapcsolatát mutatja be, és a passzív szexuális szerepben lévő Szlava homoszexualitásának okára kérdez rá. Mind a szövegközi kapcsolatok, mind a szimbólumok, narratív fordulatok arra engednek következtetni, hogy az azonos neműek közötti szexuális viszonyt a novella a pszichoanalitikus elméletek patológizáló perspektívájából igyekszik szemléltetni, ehhez társul helyenként a szintén elutasító vallási – ortodox keresztény – retorika. A tanulmány ezeket a szöveghelyeket kívánja bemutatni és elemezni, az elbeszélés cselekményvezetésének megfelelően. Az első fejezet az olvasásökológia jelentésébe vezeti be az olvasót, s a terminus jelentőségét tárgyalja Ulickaja szociálisan érzékenyítő irodalmi programjának vonatkozásában. Ezt követően a nabokovi hatásról és az intergenerációs kapcsolatokról lesz szó, mivel a *Lolita* hypotextusként jelenik meg a *Tubicában*. A harmadik fejezet az esztétikai érzékek és hajlamok lehetséges pszichoanalitikus megközelítéseivel, továbbá az érzelmek intézményes diszkriminációjával foglalkozik. Ezek után két mellékszereplőt állítok középpontba: Szlava zenésztársnőjét, Zsenyát és későbbi szeretőjét, a szintén nabokovi „motivumként” megjelenő sakkjátékost. Ez a fejezet mintegy tematikai átvezetőt is képez az utolsó, ötödik fejezetbe, amely azokra a lehetséges pszichoanalitikus elméletekre koncentrálna, amelyek a homoszexualitás pszichogenezisének magyarázataiban kitüntetett figyelmet fordítottak a regresszióra, a preödipalításra. Ulickaja leírásában a homoszexualitás „visszaesésként” tételeződik, ezzel az interpretációs aktussal pedig a freudi egész(ség) és nem-egész(ség) dichotómiáját visszhangozza. Ennek alátámasztására Toril Moi Dóra-olvasatára támaszkodok. Az egyes fejezetek azzal az olvasásökológiai axiómával lépnek párbeszédbe, amely szerint az írás felelősséggel jár.

1. Olvasásökológia. A női prózától a könyv reprodukciós apparátusáig

„Létezik »olvasásökológia« is. Nem mindent érdemes elolvasni. Felelősek vagyunk azért, hogy mit olvasunk”¹ – jegyezte meg Ljudmila Ulickaja a moszkvai Rudomino Idegennyelvű Könyvtár Tolerancia Intézetében a kulturális diverzitás jegyében fogant gyerekkönyv-programjának, a *Mást – Mások – Másokról* (Другой, другое, о других) bemutatásakor. Az egyes könyvek és történetek szereplői mind hétköznapi figurák, de valamiben mind mások, mint a többség. A könyvsorozat ötödik darabja, a Vera Timencsik által jegyzett *A család nálunk és másoknál* (Семья у нас и у других)² viharos fogadtatásra talált, és mind a könyv íróját, mind pedig a könyv megjelenését támogató Ulickaját kérdőre vonta a kormány. A nemzetközi sajtóban is tárgyalt konfrontáció legfőbb okaként az egyre inkább klerikalizálódó Oroszországban³ érvényes meleg „propagandát” illető törvények egyértelmű áthágását jelölték meg.⁴ A nem tradicionális szexuális kapcsolatok kiskorúak körébeni „propagálására” irányuló tilalom 2013 nyarán lépett életbe Oroszországban, így nem meglepő, hogy a könyvre az évek alatt beszerezhetetlenné vált, könyvtárakban sem lehet már megtalálni.

Egy sor sikeres regény után 2010-ben jelent meg magyarul Goretity József fordításában Ulickaja gyűjteményes novelláskötete, a tematikai fókuszot illetően a *Mást – Mások – Másokról* könyveihez hasonló hangoltságú *Elsők és utolsók*⁵ (Первые и последние). Az író a *Szegény rokonok* (Бедные родственники), *Kislányok* (Девочки), s a kötetcímmel azonos elnevezésű ciklusok által kirajzolt triptichonban vázolja elénk a sztálini diktatúra orosz társadalmának komplex keresztmetszetét. A „szoknyás Csehov”-ként aposztrofált Ulickaja ebben a kötetében számunkra sokkal inkább Tar Sándor egy soft alteregójaként mutatkozik be, aki a perifériára szorultak hangját igyekszik artikulálni. Ebből a szociális(an érzékeny?) attitűdből következik, hogy a történetekben a műfaj tipikus alakjai elevenednek meg: ilyen a gyerekként négyyszer teherbe eső Bronyka, a Down-kóros kislányát nevelő Buhara, a szintén mentálisan sérült Zina, vagy a homoszexuális Szlavocska.

A *Tubica* az ötvenöt éves, a platóni dialektikával foglalkozó filozófiaprofesszor, Nyikolaj Romanovics és a prepubertáskorú Szlava egészen Romanovics haláláig tartó kapcsolatát beszéli el. A professzor azért veszi feleségül az apátlan Szlava egyedülálló anyját, Antonyina Ivanovná, hogy a fia közelében lehessen. A *Tubica* nem csak azért érdekes, mert a pszichoanalízist, az intézményesített vallás diskurzusait és a pederasztia görög hagyományainak naiv interpretációit felhasználva próbálja értelmezni a homoszexualitást, hanem mert *nyitva* hagyja a fiatal Szlava, az eroménos (későbbi?) homoszexualitásának okát. Ezzel Ulickaja olyan hiedelmeket tart

¹ Kiss Ilona: Mások – másoknak, mást – máshogyan. Ljudmila Ulickaja gyerekkönyvprogramjáról. *Könyv és nevelés*, 2013/4, 116.

² Вера Михайловна Тименчи: *Семья у нас и у других*, Эксмо, Москва, 2006.

³ Vera Shevzov, The Russian Tradition. In: Augustine Casiday (ed.): *The Orthodox Christian World*, Routledge, London & New York, 2012, 74.

⁴ Книгу «Семья у нас и у других» проверяют на гей-пропаганду, ПОЛИТ.РУ, 05 февраля 2014, (<http://polit.ru/news/2014/02/05/kniga/> - 2017. 08. 02.)

⁵ Ljudmila Ulickaja: *Elsők és utolsók* (ford. Goretity József). Magvető, Bp., 2010.

érvényben, amelyek mind a mai napig megnehezítik a homoszexualitásról való diskurzust.

Szükséges megemlíteni azt a hagyományt, amellyel kapcsolatban Ulickaját oly gyakran emlegetik, ez pedig a női próza (*женская проза*). Legfőbb témái és saját biológiai neme evidens módon predestinálja a női írás hagyományához való kapcsolásra, azon belül is a kortárs Petruszevszkaja prózájához, akinél szintén kitüntetett szerep jut az ekfrázisnak, a vizuális és aurális művészetek írásos kommentálásának, a szociális állapotok elemzésének, illetve a női test korporealitásának a személyes és családi történettel való fúziójában.

Petruszevszkajához hasonlóan Ulickaja is a nemi erőszak és az önpusztítás alkotta asszociációs láncban reprezentálja a homoszexuálisokat.⁶ A női prózáról kevésbé ismeretes, hogy egyik céltáblájává a férfi szexualitást tette, ennek a támadásnak a forrását pedig az 1990-es évek szovjet kultúrájának logikája mentén érthetjük meg, amely az elnyomás következtében lehetetlenné tette a férfiak számára gender-sztereotíp fellépésüket.⁷ Annak ellenére, hogy Ulickaját mindig is érdekelték a női sorsok, tagadja, hogy a női írás mint olyan valaha is hatott volna rá, sőt a PEN America internetes portálján a következőket nyilatkozta, amikor a nők oroszországi helyzete felől kérdezték:

„[...] nem vagyok feminista. A szabadság bármely formájával kapcsolatban a helyzet messze van az ideálistól. De mindennek a munkáimon keresztül kívánok hangot adni. Már több éve egy tinédzsereknek szóló könyvsorozatot igazgatok, amelynek a címe *Mást – Mások – Másokról*. Tizennégy könyv már meg is jelent. A kulturális antropológia és etnográfia számos kérdéséről szólnak. Hiszem, hogy a más kultúrák, hagyományok és életutak képviselőiről való tájékoztatás nagyban hozzájárul az emberek közötti kölcsönös megértés gyakorlásához. Nincs olyan, hogy nők szabadsága, kiragadva azt a teljes kontextusból. A kontextus az, amit próbálok megváltoztatni.”⁸

⁶ Elizabeth Skomp, Benjamin M. Sutcliffe: *Lyudmila Ulitskaya and the Art of Tolerance*. University of Wisconsin Press, Wisconsin, 2015, 20.

⁷ „[Это] совпадает с началом политических и экономических реформ, «перестройкой» середины 1980-х гг. и длится по сей день. [...] Кризис этакратического гендерного порядка проявился в проблематизации советской мужской роли. Неожиданной и резкой критике была подвергнута феминизация мужчин [...]” - „[ez] egybeesik a politikai és gazdasági reformok kezdetével, az 1980-as évek közepének „peresztrojkájával”, s tart a mai napig. [...] Az autokratikus társadalmi nemi rendszer krízise a szovjet férfiszerep problematizálásában mutatkozott meg. Váratlan és éles kritika alá vették a férfiak feminizációját.” Наталья Львовна Пушкарева: Гендерная система Советской России и судьбы россиянок. *НЛО. Новое литературное обозрение*, 2012/05 - № 117 (*Семиотика августа в XX веке: трансформация жизни частного человека в эпоху социальных катаклизмов*), 22.

⁸ „I am not a feminist. The situation with all kinds of freedoms is far from ideal. But I’ve chosen a way to address this through my work. For several years now I’ve been directing a book series for teenagers titled *The Other, Others, About Others*. Fourteen books have already come out. They are dedicated to various topics in cultural anthropology and ethnography. I believe that sharing information about representatives of other cultures, other traditions and ways of life goes a long way towards cultivating mutual understanding among people. There is no such thing as women’s freedom detached from the overall context. It is the context that I am trying to change.” Interview: Ludmila Ulitskaya. *PEN America*, April 07, 2011 (<https://pen.org/interview-ludmila-ulitskaya/>)

És épp a kontextus (szövegekörnyezet) az, aminek Ulickaja saját elbeszélésében nem szentel figyelmet, ebből kifolyólag pedig reflektálni sem képes rá, nemhogy „megváltoztatni” azt. Ulickaja a homoszexualitással mint problémás trópusal kapcsolatban egy olyan fajta tolerancia üzenetét közvetíti, amely azon a szovjet eszmerendszerben gyökerező nézeten alapszik, miszerint a melegek mind tünetei és egyben áldozatai egy elnyomó hatalomnak és romló társadalomnak⁹. A homoszexualitás e kétdimenziós megjelenítése a *Tubicában* is tetten érhető.

A címben feltüntetett olvasásökológia kapcsán az olvasó először nyilván termelés és környezetvédelmi felelőtlenség relációjára asszociál, melynek kiküszöbölésében a könyvtárak ökológiai szerepe egyáltalán nem elhanyagolható. Másrészt ott a mennyiség és a minőség problémája, hiszen ha az olvasás biztosítja a gondolatok túlélését a környezetben¹⁰, akkor korántsem mellékes a nyomtatásig eljutó könyvek információtartalma, a „szellemi környezetszennyezés”. „A szöveg a környezet egy részévé válik, amely hatással van az egyénre. Vagy még pontosabban, mindegyik egy környezetet teremt a másik számára az olvasás eseményének folyamán. Az objektív és szubjektív közötti éles demarkáció irrelevánssá válik, mivel azok sokkal inkább ugyanannak a tranzakciónak a vonatkozásai – az olvasó a szövegre tekint, a szöveg pedig az olvasó által lép működésbe.”¹¹ Ahogyan arra Leslie Cole is rámutatott, Rosenblatt e megállapítása mérföldkönek tekinthető a szöveget és az olvasót mindaddig izoláló tudományos diskurzusban, de Dennis J. Sumara volt az, aki a hagyományos „olvasói válasz” elméletének dekonstrukcióját különös eredményességgel végrehajtotta, mivel a szöveget és az olvasót egy közös ökoszisztéma részeinek tekintette.¹² Cole szerint ugyanakkor egy ilyen zárt ökoszisztéma képzetével Sumara figyelmen kívül hagyja az irodalomelmélet nyújtotta lehetőségeket, ezért alkalmazza az olvasási aktusra Deleuze és Guattari rizóma-elméletét. A rizóma-elmélet szerint „a könyv rizómát alkot a világgal, a könyv és a világ nem-párhuzamos módon fejlődik, a könyv biztosítja a világ deterritorializálását, ugyanakkor a világ a könyv újraterritorializálásán munkál, míg a könyv deterritorializálja magát a világban (ha képes rá és megteheti)”¹³. Mindennek tekintetében Cole úgy véli, hogy „az olvasó egészen azonosulhat az olvasott anyaggal. Az olvasó megtestesítheti, megismételheti, magasztalhatja a könyvet, s bátoríthat másokat, hogy olvassák azt el. Mivel a könyv sikeresen imitálja az olvasót, az olvasó így a könyv reprodukciós apparátusának a részévé válik”¹⁴. Ha az olvasó és az olvasott szöveg közti reláció egy ilyen rizomatikus ökológiai struktúrába képes szerveződni, s

⁹ Skomp-Sutcliffe, *i.m.*, 20.

¹⁰ Gregory Bateson: *Steps to an Ecology of Mind, Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology*. Jason Aronson Inc., Northvale, New Jersey, London, 1987, 489.

¹¹ „The text becomes the element of the environment to which the individual responds. Or more accurately, each forms an environment for the other during the reading event. Sharp demarcation between objective and subjective becomes irrelevant, since they are, rather, aspects of the same transaction — the reader looks to the text, and the text is activated by the reader.” Louise Michelle Rosenblatt: *The reader, the text, the poem: The transactional theory of the literary work*. Southern Illinois University Press, Carbondale, 1978, 18.

¹² Leslie Cole: Mapping a Rhizomatic Ecology of Reading. *Journal of Language and Literacy Education*, 5 (1), 2009, 33.

¹³ Gilles Deleuze – Félix Guattari: *Rizóma* (ford. Gyimesi Tímea). In: *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása* (szerk. Bókay Antal, Vilcsek Béla, Szamosi Gertrúd, Sári László). Osiris, Bp., 2002, 75.

¹⁴ „The reader may identify fully with the material read. The reader may reify the book, repeat it, talk it up, and encourage others to read it. Because the book successfully imitates the reader, the reader then becomes a part of the reproductive apparatus of the book.” Cole, *i.m.*, 34.

ha az olvasó azonosulhat az olvasottakkal, fel kell tennünk a kérdést, hogy ha az olvasás felelősséggel jár, akkor az írás ugyan nem jár-e azzal?

Annak lehetősége, hogy az olvasás gyakorlatát etikai optikából vizsgáljuk – ahogyan azt Ulickaja is követelte beszédében –, feltételezi az olvasásról mint relációról való gondolkodást¹⁵, ennek megfelelően feltételezhető, hogy maga az írás is felelősséggel jár. Egy viszonyulás akkor tekinthető etikusnak, ha az oppozíciók nem forrásai semmifajta erőszaknak. Ezért tételeződik a tanulmány címében „gyűlöletretorikai stratégiaként” a kutatás tárgya. Fontos, hogy az erre való rámutatás nem arra szándékozza ösztönözni az olvasókat, hogy mellőzzék Ulickaja életművének befogadását és értő feldolgozását, mintha az abban helyet foglaló művek egytől egyig mind a vizsgált probléma hatósugarában jöttek volna létre – hiszen a tanulmány kimondottan egyetlenegy novella elemzésére fekteti a hangsúlyt. Inkább egy nyílt irodalmi és társadalmi szerepvállalás, illetve az azt beteljesíteni hivatott irodalmi alkotás közötti disszonanciára kívánja felhívni a figyelmet.

A fikció nemegyszer valósággá válik: olvasást követően a cselekmény eseményeit hajlamosak vagyunk olyan szenvedéllyel és részvétellel megvitatni, mintha valós – szinte minket közvetlenül érintő – történetről tárgyalnánk. Az írók büntetlenül ítélnének hőseik sorsáról, ennek ténye pedig az előbb említett olvasói „reális” és „irreális” határának elmosódásával ismételten a fikcióképzés morális felelősségére hívja fel a figyelmet. Ha mindenféle elméleti apparátust nélkülözve csak arra gondolunk, hogy a következőkben is taglalt Nabokov–regényt, a *Lolitát* milyen viták övezték – és övezik mind a mai napig –, világossá válik, hogy az olvasók nem annak megfelelően viszonyulnak egy adott textushoz, miszerint „az csak egy történet”: nem ritkán morális nézőpont, sőt állásfoglalás manifesztumaként tekintenek rá. Lehet maga a szöveg fikciós, de az olvasói válasz az igazsághoz való viszonyában realizálódik.

Abban az esetben, ha szoros kapcsolat fűzi össze a narratív szálat és a politikai helyzetet, *elkötelezett*, vagy ha úgy tetszik, *pártos irodalomról, művészetről (committed art)* beszélhetünk. A pártos művészetnek három csoportját különböztethetjük meg. Beszélhetünk *politika által inspirált pártos művészetről (committed art inspired by politics)*, *(politika-)szolgálati pártos művészetről (committed art in the service of politics)*, valamint *félreértett pártos művészetről (committed art by mistake)*.¹⁶ A közvélemény a (politika-)szolgálati pártos művészetet a totalitárius rezsimekkel asszociálja – nemhiába: a Szovjetunió Kommunista Pártja vagy a hitleri nemzetszocialista párt nemcsak finanszírozta, de ellenőrizte is az országhatáraikon belül létrejövő és működő művészetet.¹⁷ Nyilván nehéz megállapítani, hogy egy életmű vagy specifikusan csak egy-egy műalkotás e három kategória közül melyikbe is tartozik, s egyáltalán milyen kritériumok mentén haladva állapítható meg a konkrét „hovatartozás”.¹⁸ Ulickaja esetében is megkérdőjelezhető

¹⁵ Luca Ferrieri: *Introduction to the ethics and ecology of reading* (Translation by Ilaria Cailori and Maria De Pasquale), *Information for Social Change*, 30 (Summer 2010), 4.

¹⁶ Ira Iliana Papadopoulou – Anastasia Veneti: *Committed art and propaganda*. 55th Annual PSA Conference, Leeds, 2005, 2.

¹⁷ Mohsen Hanif – Tahereh Rezaei: *Political Narrative Fiction and the Responsibility of the Author*. *International Letters of Social and Humanistic Sciences*, 76, 2017, 44.

¹⁸ Uo., 44.

ezen olvasat hitelessége, mégis, a spanyol regényíró és esszéista, Juan Goytisolo szavai mintha e megközelítés érvényességét támogatnák:

„Franciaországban, ahol a gondolat- és szólásszabadság valóban létezik, és a politikai jogok egyenlősége nem csupán elcsépelet frázis, regényíró és közönség kapcsolata teljesen különbözik attól, ami például Spanyolországban és a latin-amerikai országokban jellemző. Ennek oka pofonegyszerű. Amikor a társadalmi és gazdasági konfliktusok, amelyek egy ország meghatározó fejlődési erőforrását alkotják, szabad utat találnak az ellentmondó érdekkifejezések természetes csatornáin, más az író közszférát illető társadalmi felelőssége, mint azoknál a nemzeteknél, ahol a különböző lobbicsoportok érdekeinek és törekvéseinek nincsen megengedett kifejezési formája.”¹⁹

Következésképpen: nem elhanyagolható, hogy az író mikor és milyen feltételek közepette alkot(ott), hiszen a körülmények inherens tulajdonsága azok kondicionáló volta. A politikai írásmű eshetőségét a társadalmi állapottól kell függővé tenni²⁰ – így Ulickaja esetében is, aki épp e kritérium miatt sem kerülhet a félreértett – alulstilizáltan talán kifejezőbb: *belemagyarázott* – pártos művészet kategóriájába. Kézenfekvő azt feltételezni, hogy a homoszexualitás Ulickaja általi bemutatása csak az adott korszak elnyomó rezsimjének és az általános társadalmi közvélemény attitűdjének tükrözése. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a konkrét szöveghelyeket és textuális kódokat, amelyek olyan implicit, de egyértelműen homofób érzületet közvetítenek, amelyben az író személyének és szándékának korántsem elhanyagolható a szerepe.

2. A nabokovi tükröződés

Nabokov *Lolita*ja mint hypotextus jelenik meg a *Tubicában*. A legtöbb nyugati demokráciában a 60-as évektől nem szabályozta jogi korlátozás a szexuális aktusok explicit leírását, a cenzúrától való megszabadulás kulturális forradalmában pedig Nabokov regénye nagy szerepet játszott²¹. A *Lolita* 1955-ben jelent meg először Franciaországban – az amerikai és brit kiadók először visszautasították a szubverzív könyv közlését annak pornográfnek minősített tartalma miatt.²²

¹⁹ „In France, where freedom of thought and speech are a reality, and equality of political rights is no empty formula, the novelist's relation to the public is entirely different, for example, than the one existing in Spain and the Latin American countries. The reason is very simple. When the social and economic conflicts that constitute the dynamic evolutionary force of a country can be freely aired through the natural outlets for the expression of conflicting interests, the writer's social responsibility to the public is not the same as in those other nations where the interests and aspirations of different pressure groups find no legal outlet for expression.” Juan Goytisolo, "Literature Pursued by Politics.." The Free Library. 1999 Review of Contemporary Fiction 03 Jul. 2018 <https://www.thefreelibrary.com/Literature+Pursued+by+Politics.-a059410479>

²⁰ Hanif-Rezai, *i.m.*, 45.

²¹ Maurice Couturier: *Nabokov's Eros and the Poetics of Desire* (foreword by David Lodge). Palgrave Macmillan, Hampshire, New York, 2014, viii.

²² Andrea Pitzer: *The Secret History of Vladimir Nabokov*. Pegasus Books, New York, London, 2013, 147.

Jelen elemzés szempontjából különösen fontos az előszó, amelyben a fiktiiv John Ray Jr. pszichiátertől megtudjuk, hogy a *Lolita* szerzője szívelégtelenség következtében halt meg, miközben kihallgatásra várakozott a börtönben. Clarence Choate Clark, a szerző ügyvédje szerződést köt a devianciák patológiájában jártas pszichiáterrel, hogy a címet is ihlető *Lolita*, vagyis Dolores halála után vegye gondozásba a szöveget, s hozza napvilágra azt. Ray az anonimitás megtartásának érdekében – és a könyv tartalma miatt – megváltoztatja a karakterek nevét, de afelől is biztosítja az olvasót, hogy csak a legszükségesebb esetekben változtatott az igaztörténetet elbeszélő textuson, s az teljességében a szerző, Humbert Humbert kreációja. Ray azon vélekedését is megosztja az olvasókkal, hogy a férfilakosság körülbelül tizenkét százaléka osztozhat Humbert Humbert állapotában, s egy kompetens pszichoanalitikus segítségével megelőzhetőek lennének a regényben olvasott szerencsétlenségekhez hasonlatos esetek. A pszichiáter úgy hiszi, hogy a kézirat mint az abnormális emberi viselkedés önreflexív analízise a téma klasszikusává válik majd szakmai körökben. Ulickaja már a *Tubica* legelső soraiban, a főszereplők bemutatásakor explicit párhuzamot von Romanovics és Humbert Humbert között:

„Azokban az években, amikor Humbert Humbert a kiskorú szerelme után sóvárgott, és embertelen tervet eszelt ki, hogy feleségül vegye szegény Haze asszonyt, a világ másik végén Nyikolaj Romanovics, a filozófia (vagy inkább azon tudomány, amely arra tartott igényt, hogy így nevezzék) magányos professzora, akit szintén szerelmi bánat gyötört, de olyan, amelyik szembement az elfogadott normákkal, feleségül vett egy hölgyet, aki a legmerészebb álmában sem remélt ilyen ragyogó partit. [...] Antonyina Ivanovna [...] behordta magával a munkahelyére fiacskáját, és ez a szeszínű hajú siheder [...] egyszeriben elbűvölte a professzor beteg és bűnös szívét. E két jelenség, a betegség és a bűn kapcsolatáról, finom érintkezéseikről és egymásba fonódásukról szóló esetleges eszmefuttatásokat hagyjuk a pszichoanalitikusokra meg a szentatyákra: egyikek is, másikkak is szívesen elidőztek ezeken a veszélyes területeken.”²³

A retorikáért való felelősségvállalás hártása a novella első bekezdésében megtörténik: illogikus a pszichoanalitikusokat és a szentatyákat megjelölni a betegség és bűn kapcsolatán való meddő töprengés forrásaként, ha az írásmű egésze a pszichoszexuális fejlődésről szóló elméletek és egyházi diskurzusok szexuális devianciákról szóló paneljeivel operál. A filozófia áltudományként való aposztrofálása is abszurd, amennyiben az irodalmi mű az episztémé megszerzéséért vívott harc textuális színtere.

Nabokov az a szerző, akit recepciója során nem egyszer vádoltak mizogíniával és homofóbiával. Nabokov homofóbiájának okát már sokan sokféleképpen magyarázták – annál is inkább, mivel a 20. századi irodalom olyan nagy titkaként tartják számon, mint T.S. Elliot antiszemizmusát. Dieter E. Zimmer szerint Szergej, Nabokov homoszexuális testvére egyértelműen szégyenfolt volt Vlagyimir számára, „mocskos

²³ Ljudmila Ulickaja: *Tubica*. Ulickaja, *i.m.*, 422. A Továbbiakban EÉU-T.

titok”²⁴, akiről még halála után is úgy írt, mint egy „ártatlan, közömbös, szánalmas figura”.²⁵ Ez a szánalmas figura mint a *homoszexuális* nabokovi megtestesítője nem egyszer megjelenik az oeuvre-ben, elég ha csak *A szem* látens homoszexuálissá váló groteszk karakterére vagy a *Gyér világ* örültjére, Kinbote-ra gondolunk.

Paul Russel, a *The Unread Life of Sergey Nabokov* című könyv szerzője szerint „amennyiben Vlagyimirt megrontotta Ruka bácsikája [...], rengeteg oka volt arra, hogy előítéletei legyenek a homoszexuálisokkal szemben”.²⁶ Russel helyesen mutatott rá a Ruka és Humbert közötti párhuzamra. A *Szólj, emlékezet!* harmadik fejezetében a következőket olvashatjuk: „Amikor nyolc vagy kilencéves voltam, ebéd után mindig a térdére ültetett, és (míg az üres ebédlőben két fiatal lakáj leszedte az asztalt) dudorászó hangokkal, gyengéd, kedves szavakkal kényeztetett; engem a szolgálok jelenléte miatt feszélyezett a nagybátyám; megkönnyebbültem, amikor apám az erkélyről beszólt: *Basile, on vous attend*”.²⁷ Nabokovnak egyébként két nagybácsikája is homoszexuális volt: az apja öccse, Konsztantyin Nabokov és a már előbb említett Vaszilij Rukavisnyikov, anyai nagybátyja; mindezek mellett pedig apja a forradalom előtti Oroszországban a homoszexualitás dekriminalizációjáért küzdött. Akármely alternatíva legyen is érvényes, megállapítható, hogy a kritika kitüntetett figyelmet fordít a Nabokov életművét át- és átszövő homofób irányultságokra és az azok konkrét biográfiai tényekkel való magyarázatára.

Ahogy az a *Scenes from the Life of a Double Monster* esetében is láthatóvá vált, Nabokov előszeretettel vonultatott fel műveiben duplikátumokat. A tükröződés, megkétszereződés már a paratextus szintjén is megmutatkozik a *Lolita*-ban, mivel annak teljes címe: *Lolita, avagy egy megözvegyült fehér ember vallomásai*. Tehát már a cím elolvasása után feltételezhetjük, hogy a könyvben nem csupán Lolitára helyeződik a fókusz, de többszörös vallomások láncolatát fejthetjük fel a regény olvasása során, mi több Lolita és a megözvegyült fehér ember közötti kapcsolat is sejthetővé válik. A cím megkétszerezése tükröződik Humbert Humbert nevében is, akinek a másikkal való *viszonyulása* képezi a regény cselekményét, a diádok ilyen gyakori alkalmazása apropóján pedig szükségszerű a dualitást egy adott viszonyrendszer kontextusában vizsgálni, vagyis oppozíciós ellenpólusokként. Ez azért is fontos, mert Szlava és Romanovics kapcsolata egyrészt Lolita és Humbert Humbert pedofil kapcsolatának *tükröződése*, másrészt az ógörög pederasztia hagyományait imitálja, így mindkét esetben olyan forrásanyagot működtet Ulickaja a *Tubicá*-ban, amelynek ab ovo jellemzője a duóban részt vevők *hierarchikus* pozícionáltsága, mindemellett egyenlőségjelet tesz homoszexualitás és pedofília között:

²⁴ Dieter E. Zimmer: What Happened to Sergey Nabokov. Dieter E. Zimmer Homepage, 2015 (<http://www.d-e-zimmer.de/PDF/SergeyN.pdf>)

²⁵ Lev Grossman: The Gay Nabokov. *Salon*, San Francisco, CA, 05. 17. 2000 (https://www.salon.com/2000/05/17/nabokov_5/)

²⁶ „Insofar as Vladimir may have been abused by his uncle Ruka (and Ruka's fondling of Vladimir, as reported in *Speak, Memory*, bears uncanny resemblance to Humbert's fondling of Lolita), there were plenty of reasons for him to be skittish around homosexuals.”

Jon Roth: Interview: Paul Russell, Author of „The Unreal Life of Sergey Nabokov”. *Out Magazine*, 10. 01. 2012 (<https://www.out.com/entertainment/books/2012/01/10/interview-paul-russell-author-unreal-life-sergey-nabokov>)

²⁷ Vlagyimir Nabokov: *Szólj, emlékezet!* (ford. Pap Vera-Ágnes) Európa, Bp., 2006, 71-72.

„Szlavocska új korszakot nyitott Nyikolaj Romanovics életében. A professzor titkos álma beteljesülni látszott: ő kinevel magának egy szeretőt, a bölcs nevelő szerelme pedig hasznára – ó, igen, feltétlenül hasznára! – válik a fiúnak is. »A saját képére és hasonlatosságára fogja formálni, kedvesen és erényesen fogja nevelni.« Nyikolaj Romanovics igazi pedagógus lesz, vagyis rabszolga, aki akár életét áldozná a szeretett tanítvány védelméért és neveléséért.” (EÉU-T. 426. Kiemelés tőlem: H. Zs.)

Ahogy arra Thomas Van Nortwick is rámutatott, a mai tendenciákkal ellentétben a klasszikus görögség periódusában a pederasztia, az intergenerációs homoszexuális érintkezés gyakorlata önmagában nem asszociálódott a nőiességgel, elnőiesedéssel²⁸, de az aktív-passzív szerepek felosztásából kifolyólag a hangsúly arra tevődött, ki volt az anális penetráció receptora. Az alacsonyabb vagy hasonló társadalmi közegekből származó férfinak való szubmisszió egyértelműen a gyengeség jelének számított.²⁹ A „beavatási homoszexualitás”³⁰ általános eseteiben a fiatalabb partner, vagyis az erőmenosz nem osztozik idősebb társa, az erasztész szexuális vágyában, „de mint egy jó viktoriánus feleség, a hála, a tisztelet és a szeretet vegyes érzéséből megadja magát; az ő dolga csöndben tűrni”.³¹

A beleegyezés kulcsfogalomnak tekinthető a gyermekabúzus elméleti megközelítése szempontjából; többek között Foucault is kitért arra, engednie kell-e egyáltalán a fiatalabb félnek, s ha igen, mikor, kinek, s milyen körülmények között.³² A szexuális érintkezés erőmenosz általi hozzájárulásának erkölcs- és morálfilozófiai fejtegetéseibe itt nem bocsátkozom, ahogyan a „gyermekkori ártatlanság”³³, s annak azon kritikai megközelítéseibe sem, amelyek a gyermekkor és az ártatlanság metonimikus értelmezésében a gyermekek erő- és hatalomfosztottságának a politikai legitimációját vélik felfedezni.³⁴ Ugyanakkor kiemelném Rachel Caroll feminista optikájú megjegyzését, mely szerint a generációs különbségből adódó erő- és hatalomdifferencia a kizsákmányolás és abúzus alapjaként szolgálhat.³⁵ A feminista teoretikusok egy része épp azért határolódik el például a meleg férfiközösségektől, mert azok esetenként egy teljesítmény-orientált, promiszkuis, eltárgyasító és mizogin dinamikájú szexualitást preferálva egy elnyomó rendszert tartanak életben.

²⁸ Thomas Van Nortwick: *Imagining Men – Ideals of Masculinity in Ancient Greek Culture*. Praeger Publishers, Westport, Connecticut; London, 2008, xxii,

²⁹ *Uo.*, 48.

³⁰ Eszenyi Miklós: „Férfi a férfival, nő a nővel” – *Homoszexualitás a történelemben, a társadalomban és a kultúrában*. Corvina, Bp., 2006, 13.

³¹ David M. Halperin, *One Hundred Years of Homosexuality: And Other Essays on Greek Love*, Routledge, New York, London, 1990, 55.

³² Michel Foucault: *A szexualitás története II. A gyönyörök gyakorlása*. Atlantisz, Bp., 1999, 231.

³³ Jonathan Silin: *Sex, Death and the Education of Children: Our Passion for Ignorance in the Age of AIDS*. Teachers College Press, New York, 1995, 171.

³⁴ Stevi Jackson: *Heterosexuality in Question*. SAGE, London; Thousand Oaks, CA, 1999, 136.

³⁵ Rachel Carroll: *Rereading Heterosexuality: Feminism, Queer Theory and Contemporary Fiction*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2012, 61.

A görög *pais* elnevezés kapcsán, amelyet a homoszexuális kapcsolat passzív felére alkalmaztak (s többek között egyaránt kódolta a gyermek, lány, s rabszolga személyét³⁶), figyelembe kell vennünk az oppozíciós szereppár betöltésének korántsem esetleges voltát; mivel az ókori Görögországban ez a szociális státusból adódó előírások alapját képezte, a „beavatási homoszexualitás” egyfajta hivatalos társadalmi intézménynek tekinthető. E megállapításból pedig egyenesen következik, hogy „a mai, modern homoszexualitást nem lehet egybevetni az ókori görög eszménnyel és gyakorlattal”.³⁷ Ezért is fals Ulickaja azon megállapítása, miszerint „Szlava teljes egészében ahhoz a romantikus értelemben vett antikvitáshoz tartozott, amilyenek az ókort a tizenkilencedik század felszínes tudósai képzeltek”. (EÉU-T. 434.)

3. „Melománok, szívbetegek, esztéták...”

Romanovics zeneiskolába adja Szlavát, hogy fúvós válhasson belőle, de korán kiderül, hogy a fiú tehetsége nem aktív játékában, hanem passzív hallgatásában képes kibontakozni: „úgy tudta hallgatni a zenét, mint egy isten”. (EÉU-T. 427.) Ulickaja tudatában volt a pszichoanalitikus elmélet szimbolizációs stratégiáinak, ezért is vált novellájában a zene Szlava és Romanovics „közös szerelmévé”. A pszichoanalitikus megközelítések az egyes testrészeket nem azok anatómiai-fiziológiai valóságukban értelmezik, hanem a tudattalan médiumaiként. A hallgatás passzivitásában a fül befogadó vaginális nyílássá válik, amelyen a zene képzetes hímvesszőként hatol át.³⁸ Kettejük homoszexualitása, feminin volta esztétikai vonzódásukban is megnyilatkozik, így a szimbolikus konkrétá teszi a látenst – ez főleg Szlava esetében mondható el.

Romanovics „hatvanöt éves korában, a saját ágyában, álmában, szívaorta elzáródása következtében hunyt el, ugyanúgy, mint a fent említett úriember is. Meghalt, eltelve az ő »tubicája« iránt érzett zsenge szerelemmel, teljes összhangban »daimón«-jával, bár anélkül, hogy olvasta volna a nabokovi elektromosság magasfeszültségével áthatott regényt, és anélkül, hogy felfoghatta volna a mély rokonságot önmaga és a regény szerencsétlen hőse közt.” (EÉU-T. 428.) Romanovics halálának leírásával a *Tubicában* másodjára szerveződik asszociációs láncba a bűn és a szív, vagyis az érzelmek szakrális locusának tekintett szerv, mindazonáltal a pszichoanalitikus elméletek homofób retorikája itt kéz a kézben jelenik meg az intézményesített vallás diskurzusainak generikus bűnbakképzési stratégiáival. Szlavocska a pravoszláv egyház ártatlan, makulátlan lelkeként reprezentálódik a (béke)galamb (голубчик – *galamb, tubica*) megnevezés által, tekintve viszont, hogy a becenevet Romanovicstól kapta, s az a kettejük közti intergenerációs reláció ismeretében kap csak értelmet, a homoszexualitás a tisztaság megszenteltetésének fenoménjává válik – blaszfémiává.

³⁶ K. J. Dover: *Greek Homosexuality*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1989, 16.

³⁷ Eszenyi *i.m.*, 15.

³⁸ Franz Alexander, Samuel Eisenstein, Martin Grotjahn (eds.): *Psychoanalytic Pioneers: A History of Psychoanalysis as Seen Through the Lives and the Works of its Most Eminent Teachers, Thinkers, and Clinicians*. Transaction Publishers, New Brunswick, London, 1995, 113, 140.

Ami talán még fontosabb: hazugsággá. Az orosz ortodox keresztények az igazsággal azonosítják hitüket – annak ellenére, hogy nem létezik konszenzus a hit igazságát konstituáló elemekről.³⁹ A szláv „pravoszlávia” (*православие*) főnév az ortodox görög összetett szó tükörfordítása, melynek jelentése „igaz hit”, Ulickaja novellájában pedig a „bűnös szív” az *igazsággal* átellenben tételeződik, a trópus így a hazugság tényének, a homoszexualitás eretnek-voltának retorikai affirmációját hajtja végre. Annál is inkább, mivel a pszichoanalízis maga is az igaz és a hamis közti különbségtételre hivatott megtanítani az embert: Fromm szerint „azt a terápiás módszert jelenti, amely a gyakorlatban alkalmazza az ígét: „az igazság szabadabbá tesz titeket.” (Jn 8,32)⁴⁰

Romanovics halála, pontosabban annak halálneme – isteni büntetés. Az ortodoxia a hagyományoknak megfelelően pszichoszomatikus jelenségként tekint az individuumra, s nem különbözteti meg a fizikait a spirituálistól, mentálistól.⁴¹ Jézus „gyógyítván a nép között minden betegséget és erőtlenséget” (Mt.92.6.), felszabadíthatta volna Romanovicsot bűne alól a gyónás és ima általi meghallgattatásban. Az ortodox kereszténység spirituális hagyománya és a dinamikus, viselkedés- és kognitív pszichológia bizonyos aspektusai, a pszichoanalitikus elméletek-gyakorlatok között számos hasonlóság mutatkozik⁴², s a *felsőbb hatalom* a pszichoanalitikusok hasonló diszkurzív viszonyban artikulálódó, paternális funkcióval rendelkező előképének tekinthető.⁴³

A vallási retorika hatásos voltát mutatja, hogy a 21. században is jelentős részét képezi a homoszexualitásról való gondolkodásnak – elég, ha a közbeszédben forgó jelzős szerkezetek „visszataszító,” „veszélyes,” „bűnös” vagy „akaratlagos” mellékneveire gondolunk, amelyek az *isteni terv* axiómájától való deviációt kódolják. A jobboldali diskurzus gyakorta alkalmazza érvelései során a tradicionális hiedelmeket, mivel programszerű gyűlöletretorikájuk legitimációjának és annak későbbi eredményességének érdekében alá kell támasztania a homoszexualitással szembeni haragjának jogosságát.⁴⁴ A bizánci misszionáriusok nem csupán a bizánci vallás magvait ültették el a szlávok földjén, de a keresztény államról alkotott bizánci felfogást is⁴⁵, az egyház ilyen módon az állam egy arra alkalmazott apparátusának is tekinthető, hogy a nyelv megőrzése mellett a szokások rögzítését is biztosítsa. Mint a tervek általában, maga az *isteni terv* is egy konkrét cél eléréséhez szolgáltat (le)követendő mintázatot, ami a szexualitás esetében egyértelműen a biológiai reprodukció, a gyermeknemzés, amennyiben a frigyre az Isten támogató áldását adja, ergo a házasságra sem csupán mint szent kötelékre szükséges tekintenünk, hanem olyasvalamire, amit a Teremtő saját természetével, lényegi tulajdonságaival és céljával

³⁹ Shevzov, *i.m.*, 48.

⁴⁰ Erich Fromm: *Pszichoanalízis és vallás*. Akadémia Kiadó, Bp., 1995, 64.

⁴¹ John T. Chirban: *Orthodox Christianity and Mental Health*. In: Augustine Casiday (ed.): *The Orthodox Christian World*. Routledge, London & New York, 2012, 818-819.

⁴² Chirban, *i.m.*, 821.

⁴³ *Uo.*, 822.

⁴⁴ Didi Herman: *The Antigay Agenda – Orthodox Vision and the Christian Right*. The University of Chicago Press, Chicago & London, 1998, 123.

⁴⁵ John Meyendorff: *The Orthodox Church – Its Past and Its Role in the World Today*. St Vladimir’s Seminary Press, Crestwood, NY, 1996, 131.

alkotott meg.⁴⁶ A modern orosz nőmozgalom egyik alapítója, a feminista és disszidens Tatjana Mamonova szerint az orosz ortodox egyház felépítését tekintve patriarchális, s a sztálinista érában nem bánt kevésbé autoriter módon a vallásos közeg berkein belül a hívőkkel, mint ahogyan azt a szovjet állam tette polgáraival.⁴⁷ Az 1984-es nemzetközi nőmozgalmi antológiában, a *Sisterhood Is Global*-ban Mamonova úgy fogalmaz, hogy „a szülésszabályozáshoz, abortuszhoz és homoszexualitáshoz való konzervatív hozzáállásával az egyház csak egy másik patriarchátus”.⁴⁸ A regnáló autoriter rendszerek általi kontroll – mind az állam és mind az egyház részéről – egészen a mai napig az orosz állampolgárok általános tapasztalata, s az egyház, ha minimális mérsékléssel is, de éppoly merev szabályokkal kezeli a nőket és férfiakat érintő társadalmi és morális kérdéseket, mint régen.⁴⁹

„Még ebben is hasonlítunk egymásra – állapította meg magában Szlava. – Melománok, szívbetegek, esztéták...” (EÉU-T. 434.) – olvashatjuk Szlava vallomását internalizált homonegativitásáról. Az esztétika (sokadszori) kiemelése – s annak „beteges” volta –, különös fontossággal bír, mivel Ulickaja többek között ezzel mutat rá Szlava mint „különös, ritka fajta” *eltévelyedettségének* egyértelmű szimptomáira. Egy helyütt megtudjuk, hogy Szlava „arra van kárhóztatva, hogy titkolózzon és rejtőzködjön, mert azok a puha kinövések, amiket a lányok ott elől olyan fura rongyzacskókba dugnak, undort keltenek benne, és arra a nagy fehér disznóra emlékeztetik, amelyekre alulról szopós malacok tapadnak, a női berendezés pedig, ez az alkalmatlan helyen lévő, szőrös közepén függőlegesen bemetszett fészek rettentően *esztétikátlannak* tűnt neki”. (EÉU-T. 433. Kiemelés tőlem: H. Zs.) Ez a kiemelt szakasz három dolog miatt is lényeges. Egyrészt Ulickaja melegképe (is) alátámasztja Sedgwick azon feltételezését, miszerint a homo- és heteroszexualitás strukturális bináris oppozíciója mint ontológiai entitás képezi a rejtőzködés, vagyis „closet” intézményét. Sedgwick szerint a „closet” a homoszexuálisok életének nem csupán egy indifferens tulajdonsága, hanem általában az egyes életek, s a társas kapcsolatok szerves részét képező fenomén, s elenyésző azoknak a száma, akik egyáltalán vagy csak kevésbé érzékelik életükben a láthatóság és elrejtettség distinkciójának alakító erejű jelenlétét.⁵⁰ Továbbá a „closet” intézménye és annak „csöndje” bizonyítja a legjobban, hogy a homofóbia a heteronormativitás fenntartásának instrumentuma, mivel az elnyomás közvetlen erőszak híján eredményes⁵¹, harmadrészt pedig Szlava itt annak a hiedelemnek a „szöcsövévé” válik, amely szerint a homoszexualitást az ellenkező nem irányában generált abjektáló undor képezi, tehát a homoszexualitás ebben az „értelmezésben” is a patológia mentén definiálódik.

⁴⁶ Khaled Anatolios, Stephen F. Brown: *Catholicism & Orthodox Christianity*. Chelsea House Publishers, New York, 2009, 132.

⁴⁷ Leonie B. Liveris: *Ancient Taboos and Gender Prejudice: Challenges for Orthodox Women and the Church*. Ashgate Publishing Ltd., Aldershot, Hants; Burlington, Vt., 2005, 50.

⁴⁸ „With conservative stance on birth control, abortion and homosexuality, the Church is just another patriarchy” Tatyana Mamonova: *The USSR: It's Time We Began with Ourselves*. In: Robin Morgan (ed.): *Sisterhood is Global: The International Women's Movement Anthology*. The Feminist Press at CUNY, New York, 1996, 687.

⁴⁹ Liveris, *i.m.*, 50.

⁵⁰ Eve Kosofsky Sedgwick: *Epistemology of the Closet*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1990, 68.

⁵¹ Gail Mason: *The Spectacle of Violence – Homophobia, Gender and Knowledge*. Routledge, London and New York, 2002, 79.

Később az eltévelyedtség okát a posztmodern kor és a nők kritikájával együttesen részletezi Ulickaja, továbbá a homoszexuálisokat – mintegy az előbbi gondolatmenet nyomatékosítása gyanánt – globális kortünetként egy olyan konvergens csoportosulásként írja le, amely egy emberként degradálja a heteroszexualitást, önreprezentációjában és szexuális gyakorlatában pedig a BDSM szubkulturális kódjait működteti, illetve a hegemon maszkulinitást bálványozza:

„az efféle eltévelyedés nagyon is érthető: a bőrszerkós-fémláncos szupermenek, a »heterókat« lenéző felfújó izmú homoszexuálisok korszaka még nem jött el, a cowboyokat még szexszimbólumoknak tekintették, akiket a világ női fele, ezek a lyukas, sóvár teremtmények megkívánnak, nem pedig tehenészfiúknak, akiknek a durva nyereg feltörte a seggét, és akik kénytelen-kelletlen az egynemű szerelem művelői, mivel sehol a láthatáron egy megveszekedett nő sincs...” (EÉU-T. 434.)

Szlava és Romanovics görög kapcsolati sémát „leutánzó” modelljében Ulickaja a pedofiliát és az elnőiesedett férfit kritizálta, ezúttal pedig annak szöges ellentétét. A „természetes rend” fenntartásának érdekében létrejövő kategorizációk sajátja a „természetessel” szembeütköző embertípusok végtelen számú és alfajú rendszerezése azok kontroll alatt tartása végett⁵², vagyis a stigmát mindig ugyanaz kapja különböző formában – a más(milyen).

Ulickaja a nőket – akik látszólag bűnösök a férfiak homoszexualitásáért – a „lyukas” jelzővel illeti, ami pedig Freud nőkről folytatott retorikáját idézi fel bennünk. Freud „Az Ödipusz-komplexus eltűnése” című írásában a folyamat lánygyermekre vonatkoztatott soraiban írja, hogy a lányok *anyaga* „sokkal homályosabb és hézagosabb”.⁵³ A nő Ulickaja novellájában is mint *(betöltendő) hiány*⁵⁴ tételeződik. Ahogyan arra majd a későbbiekben rámutatok, a nő és a nőiség effajta értelmezése központi szerepet játszik a homoszexualitás Ulickaja által *nyitva* hagyott episztemológiai modelljének olvasásökológiai interpretációjában.

4. Két mellékszereplő. Zsenya és a sakkjátékos, avagy a „kötelező heteroszexualitás” és a „maternális regressziós ösztön”

Még Romanovics halála előtt szó esik Zsenyáról, az ifjú csellistáról, akivel Szlava abban a zeneiskolában ismerkedik meg, ahova Romanovics járatta. Zsenya kislányként a Szlava életében Romanovics okozta morális és erkölcsi *elferdülést* hivatott *ellensúlyozni*, a normatív heteroszexualitás ágenseként közeledve Szlavához egyfajta infantilis hős szerepét tölti ő be a novellában, s akinek köszönhetően mindettől féltékenység lett úrrá Romanovicson.

⁵² Michel Foucault: *A tudás akarása*. Atlantisz, Bp., 1999, 47.

⁵³ Sigmund Freud: Az Ödipusz-komplexus eltűnése (ford. Pető Katalin). In: *Sigmund Freud művei IV. A szexuális élet pszichológiája*. Cserépfalvi, Bp., 1995, 191.

⁵⁴ Irigaray: *This Sex...*, 78.

Zsenya virtuozitása még inkább alátámasztani látszik azt az előbbi felvetésemet, miszerint Ulickaja Nabokov-utalások apropóján jeleníti meg a zenét a homoszexualitás, elnöiesedés, nőiesség egyik indexeként. Zsenya testi fejlődésének, így pedig szexuális éréseinek és autoerotikájának implicit leírása során Zsenya és a cselló teste teljes reciprocitásban tételeződik, s a pszichoszexuális fejlődés látencia-periódusát hátrahagyva a hangszer húrjai metaforikusan a lány nemi szerveinek idegpályáivá válnak:

„[...] kamaszkora óta sok órát töltött azzal, hogy széttárt lába közé fogta a gyermekcsellót, ezt a kis tanulóhangszert. Zsenya nőtt, s vele együtt nőtt a csoda is – a hangszer engedelmeskedett neki: alig érintette hozzá a vonót, és az máris olyan bársonyos, mély hangon szólalt meg, amelynél édesebb el sem képzelhető. És ugyan össze lehet-e hasonlítani a cselló áradó és hajlékony hangjával a hegedű érdes hangját, a mélyhegedű együgyűségét vagy a nagybögő egyhangú melankóliáját?” (EÉU-T. 430.)

Szlava nevelőapja halálakor már annak nyomdokaiban haladva elsőévesként filozófiát hallgat a moszkvai egyetemen, de a nyári szünidő beköszöntével – amelyet Szlava rendszerint Romanoviccsal töltött – hirtelen depresszióba esik, s egészen négy évig képtelen elhagyni nevelőapja dolgozószobáját, s annak narancsszínű díványát. Zsenya egy nyáron egyedül marad a városban, élete első koncertprogramját állítja össze, esténként pedig gyakorta tesz egy sétát a környéken: így találkoznak újra Szlavával a Tverszkoj bulváron. A zeneiskolában közösen eltöltött időre való nosztalgikus visszaemlékezés után Szlava Zsenyáék otthonában találja magát, ahol a lány – mintegy a későbbi eseményeket előrevetítve – Wagner *Trisztán és Izoldájának* hallgatása közben ébred rá Szlava iránti érzéseire. A nyár hátralévő részében Szlava gyakori vendég Zsenya otthonában, de az ősz beköszöntével Zsenya szomorúan konstatálja, hogy a nyiladozó viszony megrekedt:

„A nyár végén Zsenya úgy érezte, hogy végre-valahára igazi szerelmi viszonya kezdődik, de valahogy mégis megrekedt az egész valami jó baráti kapcsolatnál, és sehogy se akart továbbfejlődni, habár Zsenya már nagyon szeretett volna valami többet. [...] Szlava is érezte az állandó várákozást, amely Zsenyából áradt, és emiatt kicsit izgulni kezdett. [...] Viszont annyi vonzalmat érzett iránta, mint egy lámpaoszlop iránt. És úgy látszott, ezzel nincs mit többet kezdeni.” (EÉU-T. 433.)

Tehát a megrekedés és a továbbfejlődésre való képtelenség, vagyis a regresszió egyfajta tematizálása egy heteroszexuális kapcsolat kudarcának apropóján kerül szóba. Bár a „kötelező heteroszexualitást” eredetileg a nőekkel és a nők elnyomásával való relációjában taglalták, később azonban a terminus férfiakkal és meleg férfiakkal való kontextusában is születtek kutatások. Az egyik ilyen Debbie Epstein, Sarah O’Flynn és David Telford közös munkája, az *„Othering” Education: Sexualities, Silences, and Schooling*, amelyben azt vizsgálják, hogy a heteronormativitás standardjai, úgy, mint a

kötelező heteroszexualitás, hogyan kényszeríti rá a fiatal meleg fiúkat és férfiakat a „heteroszexuálisnak tűnő” fellépésre, s milyen retorziókkal kénytelenek szembesülni abban az esetben, ha viselkedésük eltér az elvártaktól. A hegemon maszkulinitást és a heteroszexuális rend fenntartását vizsgálta Lorenz is, aki az előbb említett erődinamikák internalizálását a mimikrirel szemléltette, s a homofób fellépést – a homoszexuálisok esetében is –, a „passing”⁵⁵ stratégiájának megszilárdulásaként értelmezte.⁵⁶ A homofób abúzus tehát minden olyan hímnemű személyre irányulhat, aki a nőknek tulajdonított karakterjegyeket mutat.⁵⁷

Ahogy a „homoszexuális” műszó medikalizál(hat)ja az azonos neműek közötti szerelmet⁵⁸, a korporealitás kihangsúlyozásával Ulickaja a meleg kapcsolatot ugyancsak a testiségre redukálja. Szlava és a szintén az anyjával élő sakkjátékos (azaz stratégia) megismerkedése során is a testiségen van a hangsúly, hiszen az a „cruising” koreográfiájának megfelelően történik. A „cruising” vagy „felderítés” a szexuális partner módszeres keresését jelenti, melynek során a tekintet érthető módon kitüntetett szerepet kap, hiszen annak segítségével történik meg a test „felmérése” és értékelése, a másik pedig viszonzott szemkontaktussal és annak fenntartásával ad(hat)ja beleegyezését a kezdeményezéshez. A sakkjátékosvaló együttlétének leírása még inkább nyomatékossítja ezt a direktívát:

„A lakás kicsi és nagyon piszkos volt. A mama néha elégedetlenkedve átszólt a falon, aztán rázendített egy románcra. A partit nem játszották le. Mert szeretkeztek helyette. Kemény férfiszerelemmel, amilyenről Szlavának korábban csak zavaros sejtése volt. »Vazelin- és vérszag terjengett. És ez pontosan az volt, amire Szlava vágyott«, és amit Nyikolaj Romanovics sosem tudott megadni neki. Nászéjszaka, a beavatás éjszakája, meg olyan gyönyöré, amelyet semmiféle zene nem adhatott.” (EÉU-T. 436. Kiem. tőlem: H. Zs.)

Mindezt megelőzi és megelőlegezi a „játszma” kezdetekor a *börtök* és az *álló bábuk* érintkezésének képe: „A férfi elővett a zsebéből egy kis börtököt, és felnyitotta. A bábuk már fel voltak állítva – hegyes kis pöckök fúródtak bele a bőr sakktábla lyukaiba.” (EÉU-T. 435.) A homoszexuális aktust Ulickaja az erőszakos anális behatolásra redukálja, mindaz pedig, hogy leírásában pontosan ez az, amire Szlava mindig is vágyott, a homoszexualitást pusztán offenzív gyakorlatsorozatként mutatja

⁵⁵ A „passing” jelentését nehéz magyarul visszaadni, talán az „elvegyülés” a legpontosabb fordítása. Jelentheti egyúttal az egyén genderidentitásának gond nélküli kifejezését, a genderidentitás másokkal való elfogadtatását, illetve az egyén genderidentitásának elismerését az annak megfelelő csoport tagjai által.

⁵⁶ Jay Kent Lorenz: Blame It on the Weatherman: Popular Culture and Pedagogical Praxis in the Lesbian and Gay Studies Classroom. In: William J. Spurlin (ed.): *Lesbian and Gay Studies and the Teaching of English: Positions, Pedagogies and Cultural Politics*. National Council of Teachers of Education, Urbana, Illinois, 2000, 37.

⁵⁷ Debbie Epstein, Sarah O’Flynn, David Telford: „Othering” Education: Sexualities, Silences, and Schooling. *Review of Research in Education*, Vol. 25. (2000-2001), 152.

⁵⁸ „Még az olyan fogalmak is, mint a „meleg” vagy „leszbikus”, diagnosztikus jellegű kategóriáknak tekinthetők, mivel sztereotípiák, és az az adott személlyel szemben támasztott elvárások sorát mozgósítják az emberben.” Richard Rutkin: Pszichoanalízis melegekkel és leszbikusokkal interperszonális megközelítésben (ford. Galaczi Zsófia). *Thalassa*, 2010/4, 63.

be. A testi erőszak mint *bűncselekmény* leggyakoribb korporeális következménye a sérült testből kiserkenő vér. A vér képének kihangsúlyozása a homoszexuális aktust büntettként hitelesíti, ugyanakkor ismételten a női(es)séggel kapcsolja azt össze, ebben a látleletben viszont már a nők kanonikus kizárása és limitációja, vagyis a pravoszlávia bizánci hagyományainak határozottan mizogin nőképe is felsejlik. A kánon diszkriminálja a nőket a szakrálishoz való viszonyukban biológiai meghatározottságaik és adottságaik miatt: a menstruáció és gyermekszülés során vér távozik a női testből – a vér pedig tisztátalan.⁵⁹ Ahogyan az a *Tubicában* ábrázolt homoerotikus jelenet is. Szlava és a sakkjátékos „*vértengerben fürdenek*” a „maternális regressziós ösztön”⁶⁰ és a heteroszexuális teleológia csődje folytán. Ferenczi bioanalitikus diskurzusában a „thalasszális regresszió” szerint a koitusz által az egyén – *a férfi* –, szimbolikusan a méhen belüli, s az azelőtti szervetlenség állapotában megtapasztalt háborítatlan boldogságot igyekszik újra és újra átélni⁶¹, ennek lehetősége pedig a tradicionális bináris séma komplementer-voltának értelmében a két férfi esetében eleve lehetetlen, mi több, érintkezésük – ahogyan ezt a hüvelynedv (tengervíz) helyett megmutatkozó vér is jelzi – abnormális⁶².

5. Ulickaja és a preödipalítások(k). A homoszexualitás pszichogenezisének hiányos episztemológiai modellje

Miután az aktus a „beavatás éjszakájaként” aposztrófálódik a szövegben, Szlava és a sakkjátékos kapcsolatától egy egészen új életnek a beköszöntét várna az olvasó, ugyanakkor érdekes módon az ezutáni időintervallumban történetek hiányoznak a novellából, nincsenek elbeszélve. A következő bekezdésben már Valitaként találkozunk Szlavával, ez lett a csúfneve, s egy éles narrációs váltás következtében megtudjuk, hogy „Valitát állami költségen temették el. Bár teljes bizonyossággal senki sem tudja, eltemették-e egyáltalán. Lehet, hogy csak feldarabolták, a szerveit formalinba tették, és odaadták miszlikbe vagdosni azoknak az egyetemistáknak, akinek ablakai filozófusokra néznek.” (EÉU-T. 436.) Csúfneve beszélő név, amely előrevetíti sorsát. A nőnemű szóba behallatszik az orosz „валиться” ([szét]hull, [szét]esik, [össze]omlik) visszaható ige *preödipális*, azaz „törvény előtti” minősége, amely közvetve már Szlava Zsenyával való kapcsolata során megmutatkozik. *Végzetes végjáték*⁶³: ahogyan Nabokov regényében egy sakkzsenin keresztül mutatja be a megőrlés folyamatát, s annak kulminációját, az öngyilkosságot, Ulickaja a homoszexualitást mint terminális kórt jeleníti meg, s eszerint az értelmezés szerint a patológikus „szerelmi játék” kimenetele is csak végzetes lehet. Valita, azaz Szlava *regresszív* bűnéért a szintén hasonló jelentésű *széteséssel, elhullással* fizet:

⁵⁹ Vassa Kontouma: Women in Orthodoxy. In: Casidey (ed.), 656.

⁶⁰ Ferenczi Sándor: *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében*. Filum, Bp., 1997, 43.

⁶¹ *Uo.*, 86.

⁶² Ferenczi Sándor: A férfiak homoszexualitása. In: *Idegés tünetek keletkezése és eltűnése és egyéb értekezések a pszichoanalízis köréből*. Dick Manó, Bp., 1919, 38.

⁶³ Vlagyimir Nabokov: *Végzetes végjáték*. Európa, Bp., 1990. vagy *A Luzsin-védelem*. Európa, Bp., 2008.

„A szakértői vélemény szerint a holttest tizenöt-tizenhét napig hevert ott, mielőtt egy sportos testalkatú, foxterrierjét sétáltató úr megtalálta volna az Izmajlovó park eldugott sarkában.” (EÉU-T. 336-437.) „Csak valami fekete rongy, szinte már föld, rettenetes föld maradt belőle. Csak a keze volt még emberkéz, rajta a finom, ovális körmökkel.” (EÉU-T. 438.)

A preödipalitás Freudtól Kristeváig a homoszexuális szubjektum legalapvetőbb lelki szervezettségét jelöli – a preödipalitásban megrekedt, oda visszazuhant egyén sosem képes eljutni a valódi szubjektum alapját szervező posztödipális fázisba, amely a szexuális érettséget feltételező másodlagos azonosulás általi heteroszexuális tárgyválasztás eredménye.⁶⁴ Ezen az elméleten alapulnak a reparatív/visszafordító terápiák, amelyeknek célja az egyének pszichoszexuális fejlődésében a homoszexualitást okozó „deficittek” kimutatása, majd kezelés általi *visszafordítása*.⁶⁵ Freud az inverzió három formáját különböztette meg: feltétlenül invertált, amphigén módon invertált, s alkalmilag invertált⁶⁶ – ez a kategorizálás adott alapot a későbbi patológizáló diskurzusoknak.⁶⁷

Ulickaja férfi homoszexuálisai megakadtak a személyiségfejlődés egy bizonyos fokán, vagyis Ulickaja a homoszexualitás reprezentációjában az előbb említett pszichoanalitikus elméletekre épít. Freud nem volt konzisztens saját nézeteivel kapcsolatban, s már a *Három értekezés a szexualitásról* című munkájában kijelentette, hogy „minden emberben megvan a képesség az azonos nemű tárgyválasztásra, s e választás tudattalanjában létre is jön”, egy 1935-ben keltezett levelében pedig „nem tartja valószínűnek a szexuális orientáció átváltoztatását, és hangsúlyozza, hogy a terápia reális célja egy kiegyensúlyozottabb homoszexuális identitás megtalálása lehet”.⁶⁸ A köztudatban ugyanakkor Freud és a freudisták azon elméletei rögzültek, amelyek inverzióként értékelik a homoszexuális identitás létrejöttét:

„minden neurotikus tudattalan lelki életében fellehető az inverziós hajlandóság”⁶⁹
[...] A fejlődés végpontja pedig a felnőttek úgynevezett normális nemi élete, melyben a kéjszerzés a fajfenntartási tevékenység szolgálatába állott, s a

⁶⁴ Diana Fuss: Bukott nők – Freud „A női homoszexualitás egy esetének pszichogenezisééről” című tanulmányáról. *Thalassa*, 2010/4, 41.

⁶⁵ „A pszichiátriai érdeklődésről általánosságban elmondható, hogy a normalitástól eltérő állapotok terápiás keretek között megvalósuló normalizálására koncentrálnak. A homoszexualitással kapcsolatos normalizálás azonban Freudnál [...] még egészen mást jelentett, mint későbbi követőinél. Például az Egyesült Államokban a homoszexuálisok „normális heteroszexuálisokká való visszakonvertálását” vagy nemi-, gender-identitás kiteljesítését ígérő terápiára egy egész – máig virágzó –, pszichiátriai iparág épült.” Takács Judit: A homoszexualitás történetileg változó kontextusai. *Holmi*, 2001/06, 778.

⁶⁶ Sigmund Freud: *Három értekezés a szexualitásról* (ford. Dr. Ferenczi Sándor). Kötet Kiadó, Nyíregyháza, 1995, 16.

⁶⁷ Rutkin, 62.

⁶⁸ Ritter Andrea: *A homoszexualitás felfogásának változásai a pszichonlatikus elméletben és terápiában*. *Thalassa*, 2010/4, 70.

⁶⁹ Freud, *Három értekezés...*, 41.

részletöszönök egyetlen erogén zóna vezetése alatt szerves szövetségre lépnek a nemi cél elérésére valamely idegen nemi tárggyal.”⁷⁰

A Freud halála után formálódó pszichoanalízis „katasztrofális következményekkel járt a szexualitás pszichoanalitikus leírására nézve”⁷¹, ebben pedig leginkább Ernest Jones, illetve maga Freud lánya, Anna Freud játszott a legnagyobb szerepet, aki apja fentebb idézett, 1935-ös levelének a publikálását is megtiltotta.⁷² Annak feltételezése, hogy Szlava Romanovics zaklatása következtében vált homoszexuálissá, legalább annyira egy közhelyszerű narratívába való belehelyezkedést sugall, mint a homoszexualitás mögött a megfelelő férfiminta hiányát⁷³, a megoldatlan ödipális krízist, az elsődleges anyai identifikációt, az anyától független identitás megteremtésének kudarcát keresni⁷⁴, amelynek következtében a szubjektum szintén anyává válik, aki olyan tárgyat keres magának, akit úgy szerethet, amiként őt szerette saját anyja.⁷⁵

Némi módosítással, de ezt az elképzelést örökítette tovább Socarides is *preödipális formájával*, ami a homoszexualitás ödipális formájával ellentétben, amely a kasztrációs félelmek és az Ödipusz-komplexum megoldásának kudarca, a preödipális fázishoz, az anya-gyermek diádjának anaklitikus kapcsolatához való fixációban látta a homoszexualitás okát.⁷⁶ Socarides is Freud elméleteit jelöli meg a homoszexualitás pszichogenezisének legfőbb referenciapontjaként, ugyanakkor kijelenti, hogy ha „adott egy jó apa-fiú kapcsolat, egy fiú sem mutat homoszexuális mintát”⁷⁷, és hangsúlyozza a gyermekkori abúzus következményeinek szerepét, amelyek tapasztalatai szerint a legtöbbször a homoszexuális tárgyválasztásban kulminálnak.

Lacan antihumanista, Freud ihlette elméletében már a nyelv által, jelentőláncolatok révén jön létre a szubjektum konstrukciója, a dichotomikus fejlődési fázisokat nála pedig a pre- és posztödipális stációknak megfelelő *imaginárius (l'ordre imaginaire)* és *szimbolikus (l'ordre symbolique)* szervezi. A szülői metaforák az

⁷⁰ Uo., 71.

⁷¹ Tim Dean, Christopher Lane: Homoszexualitás és pszichoanalízis (ford. Polgárdi Ákos). *Thalassa*, 2010/4, 13-14.

⁷² Francois Pommier interjúja Élisabeth Roudinescóval: A pszichoanalízis és a homoszexualitás: gondolatok perverz vágyról, inzultusról és apai funkcióról (ford. Sándor Bea). *Thalassa*, 2010/4, 102, 106.

⁷³ „Lehetséges, hogy Freud ma elvetné néhány tézisét, például azt, hogy ha valakit nők nevelnek, nagyobb valószínűséggel lesz homoszexuális. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy ez nem így van, és Freud, aki mindig szeretett a (nem kísérleti) tapasztalatra támaszkodni, ma nyilvánvalóan figyelembe venné a gyermekeket nevelő homoszexuális párok tapasztalatait.” = Uo., 100.

⁷⁴ „Az Ödipusz-komplexum lerombolásával szükségszerűen együtt jár, hogy a gyermek anyjához kötöttségét feladja. Helyébe kétféle dolog léphet: vagy azonosítja magát az anyával, vagy az apával való azonosítását megerősíti. Ez az utóbbi elintézés tekintjük normálisabbnak, amely megengedi, hogy az anya iránti gyengéd kapcsolatot a gyermek bizonyos mértékben megtarthassa. Az Ödipusz-komplexum pusztulásával így a fiúgyermek jellemének férfiasága megerősödött.” Sigmund Freud: *Az Ósvalami és az Én* (ford. Dr. Hollós István, Dr. Dukas Géza) Hatágú Sip Alapítvány, Bp., 1991, 40.

⁷⁵ Sigmund Freud: *Group Psychology and the Analysis of the Ego* (Translated by James Strachey). The Hogarth Press Ltd, London, 1949, 66-67.

⁷⁶ Charles W. Socarides: *Homosexuality: Psychoanalytic Therapy*. Jason Aronson, Inc., New Jersey, (1978) 1989, 224.

⁷⁷ „Given a good father-son relationship, no boy develops a homosexual pattern.” Charles W. Socarides: *Homosexuality – A Freedom Too Far (A Psychoanalyst Answers 1000 Questions About Causes and Cure and the Impact of the Gay Rights Movement on American Society)*. Adam Magrave Books, Phoenix, 1995, 87.

Ödipusz-komplexus megoldásával jönnek létre, ami az imaginárius, anyai szignifikációk feladását feltételezi⁷⁸, hogy aztán a nyelv elsajátítása által a szubjektum beléphessen az apai törvény fennhatósága alá tartozó kultúra szférájába.⁷⁹ Kristeva forradalmiként aposztrofált posztlacaniánus (nyelv)elmélete ellenére a szimbolikus (apai) megőrzi hegemonikus felsőbbrendűségét a szemiotikussal (anyai) szemben⁸⁰, mi több Kristeva az apai „szeparációs” funkciót olyannyira kardinálisnak tekinti a pszichoszexuális fejlődés folyamatában, hogy annak hiányát vagy a kromoszomális nemekre olvasott nemi szerepek felcserélődését, esetlegesen mindkét szülőnél való szimultán jelenlétüket teszi felelőssé a gyermekek későbbi határeseti személyiségéért – ahogy azt írta: „Az apa képviseli az elválás szimbolikus pillanatát.”⁸¹

De vajon *elválnak-e* Ulickaja esetében a dolgok? Az író szociálisan érzékenyítő irodalmi programja ellenére a narrációban bekövetkező hiátus és Szlava halála végérvényesen meghiúsítja a konszenzuson alapuló homoszexuális érintkezés gyűlöletretorikától mentes ábrázolásának lehetőségét. Ha már Ulickaja párhuzamokkal élt, s írásában Szlava Lolita, Romanovics pedig Humbert Humbert meleg tükörképeként manifesztálódik, továbbá a pederasztjáról való erudíciójának, a pszichoanalitikus elméletek és az intézményesített vallás diskurzusainak felhasználásával próbálja bemutatni a homoszexualitás pszichogenezisét, hadd engedjek meg egy további párhuzamot, amely Ulickaja írói választásainak és retorikai döntéseinek miértjét hivatott megértetni. Az elemzés további részében ennek megfelelően Toril Moi *Dóra*-értelmezésére⁸² támaszkodom.

Szlava homoszexualitásának töredékes pszichogenezise felidézi Freud egyik leghíresebb és kudarcot vallott, a pszichoanalitikus feminista kritika által is sokat emlegetett esettanulmányát, amelynek már címében is kiemelésre kerül a *hiány* mint olyan – ez a *Dóra, egy hisztéria-analízis töredéke*⁸³. Dóra hisztériás tünetei és egy öngyilkosságra utaló búcsúlevelét után került Freudhoz. Függetlenedési vágyait a körülötte lévő autoriter rendszer nem nézte jó szemmel, apja pedig egy bábjátékok játszott vele önmaga és egy bizonyos K. úr, szeretőjének férje között, hogy legitimé tudja tenni K. asszonnyal folytatott viszonyát, mégpedig a pszichoanalitikus terápia

⁷⁸ Erős Ferenc: Jacques Lacan, avagy a vágy tragédiája. *Thalassa*, 1993/2, 37.

⁷⁹ „Lacannál a szimbolikus az atya reprezentálja. Ő a „Spaltung” szimbóluma, a „paternális metafora.” Farkas Zsolt: Jelentőlánrcraverve – A lacani szubjektumról. In: *Uő: Mindentől ugyanannyira*. JAK - Pesti Szalon, Bp., 1994, 84.

⁸⁰ „The discovery of castration, however, detaches the subject from his dependence on the mother, and the perception of his lack [*manque*] makes the phallic function a symbolic function — *the symbolic function*. This is a decisive moment fraught with consequences: the subject, finding his identity in the symbolic, *separates* from his fusion with the mother, *confines* his jouissance to the genital, and transfers semiotic motility onto the symbolic order.” – „A kasztráció felfedezése, mindez által, elválasztja a szubjektumot az anyától való függésétől, s hiányának [*manque*] percepciója teszi a fallikus funkciót egy szimbolikus funkcióvá – *a szimbolikus funkcióvá*. Ez egy következményekkel járó döntő pillanat: a szubjektum, megtalálva identitását a szimbolikusban, függetlenedik az anyával való fúziójától, jouissance-ét a genitálisra korlátozza, s szemiotikai motilitást visz át a szimbolikus rendre.” Julia Kristeva: *Revolution in Poetic Language*. Columbia University Press, New York, 1984, 47.

⁸¹ „The father represents the symbolic moment of separation.” Ross Mitchell Guberman (ed.): *Julia Kristeva interviews*. Columbia University Press, New York, 1996, 119.

⁸² Toril Moi: Férfiuralom: Szexualitás és episztemológia Freud Dóra-jában (ford. Battyán Katalin). In: Csabai Márta, Erős Ferenc (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás*. Új Mandátum, Bp., 1997, 131-145.

⁸³ Sigmund Freud: *Dóra, egy hisztéria-analízis töredéke*. Animula, Bp., 2011.

által rábírva Dórát a „cserére”, vagyis hogy apja és K. asszony kapcsolatával megbékélve váljon K. úr szeretőjévé. Irigaray fogalmazta meg a fallocentrikus társadalom sajátos „cserekereskedelmével” kapcsolatban, hogy „a nők cseréje nélkül, azt mondják, visszaesnénk a természetes világ anarchiájába (?), az állati királyság rendszertelenségébe (?). A szociális rendbe, a szimbolikus rendbe, általában a rendbe való átkelés azáltal biztosított, hogy a férfiak vagy férfiak csoportjai nőket cserélnek egymás között egy olyan törvénynek megfelelően, amely incestus-tabuként ismert.”⁸⁴

Több mint négy évet várt Freud, míg végül kiadta Dóra esettanulmányát, ennek okaként pedig Toril Moi Jacqueline Rose nyomán az esettanulmányban rejlő elméleti ingadozást látja – vagyis a hatalmat jelentő tudásért folytatott küzdelmet –, mivel Freud a tudattalanról szóló elméletét még a *Dóra* előtt dolgozta ki, utána következett csak a szexualitásról szóló elmélet. Ezzel magyarázható, hogy Dóra története hiányos, amelyre maga Freud kényszerítette rá az elbeszélésszerű koherenciát, hogy olvashatóvá váljon töredékes esetleírása. Moi szerint Freud a patriarchális társadalom egyik férfitagjaként tisztában volt vele, hogy amennyiben képtelen megoldani Dóra esetét, kudarcáért kasztrációval fog tudattalanul bűnhődni. Dóra szerepe kettős ebben a „drámában”, mivel egyszerre tűnik fel Freud alteregójának és vetélytársának szerepében, hiszen ha Freud az ismeretelméleti kutatás közepette Dórával azonosítja önmagát, magától értetődően női státuszba kényszerül, vagyis kasztrálttá válik; ha azonban Dórával szemben ellenfélként lép fel, mindenképpen *fel kell állítania elméletét*, amellyel megmagyarázható Dóra állapota, máskülönben a bukás – a tudás(vágy) egyenlő pénisz eme fallocentrikus ekvivalenciájának kontextusában – egyértelműen vonja maga után a szimbolikus kasztrációt mint büntetést.

Lényegét tekintve teljesen hasonló helyzetben hagyja *nyitva* Ulickaja Szlava homoszexualitásának pszichogenezisét. Még a novella tetőpontja, Szlava és a sakkjátékos megismerkedése előtt, mintegy az elbeszélés „mértani középpontjában” hirtelen lényegtelenné válik Szlava homoszexualitásának oka („Hogy ezt ő maga találta-e ki, vagy Nyikolaj Romanovics, a finom esztéta oltotta-e belé, *annak már most nem volt jelentősége.*” [EÉU-T. 433. Kiemelés tőlem: H. Zs.]), aztán egy oldallal később már Romanovics eltévelyedéséről olvashatunk, „melyet teljességgel átadott a neveltjének, mégpedig a saját tulajdon szenvedélyével együtt, amelyet óvatosan és türelmesen plántált belé tapasztalt ujjával, gyengéd, átható, ízlelőbimbós nyelvével és öregecske, lankadt fütykösével”. (EÉU-T. 434.) A novella ugyanannyira „lyukassá” válik, mint a nők maguk Ulickaja leírásában, s mint Dóra analízise Freud töredékében. Ha Ulickaja állást foglal amellett, hogy Szlava homoszexualitása a Romanoviccsal mint erasztésszal átélt korai szexuális tapasztalatainak eredménye, az abszolút episztémé birtokának hiányában ugyanúgy bukásra ítéltetik, mintha arra futtatná ki az elbeszélést, hogy Romanovics alakja és a pederasztikus viszony csak mellékes Szlava homoszexualitásának vonatkozásában, mivel így indokolatlanná válna a történet központi narratívája. Erre az inherens ellentmondásra nyilván nem lenne szükséges, sőt nem is lehetne rámutatni, ha a szövegben reprezentált két karakter homoszexualitása nem egy elkezdett és be nem fejezett eredettörténet keretei között

⁸⁴ „Without the exchange of women, we are told, we would fall back into the anarchy (?) of the natural world, the randomness (?) of the animal kingdom. The passage into the social order, into the symbolic order, into order as such, is assured by the fact that men, or groups of men, circulate women among themselves, according to a rule known as the incest taboo.” Irigaray, *This Sex...*, 170.

jelene meg, hanem pusztán csak *szexualitásuk tényeként*. Freuddal ellentétben Ulickaja kudarcát nem a szimbolikus kasztráció, hanem a manifeszt szerepzavar jelenti.

Ulickaja az (egészséges) egész és a (női) hiány dichotómiáját játssza újra. Ahogy arra Moi is felhívja figyelmünket, „A kis Hans” esettanulmányában „Freud egyenlőségelet tesz a tudásvágy és elméletalkotás, valamint a hímvesző utódnemzésben játszott szerepének megismerésére irányuló vágy közé”⁸⁵, tehát az abszolút tudás a férfi hímveszőjének egységes képével egyenlő, így egy episztemológiai modellen keletkezett réseket is az azzal ekvivalens instrumentummal szükséges *betönni*. Ulickaja *Tubicájában* többek között azért is tér vissza újra és újra Szlava, a passzív homoszexuális mint nő(ies), mert az apai törvény, a fallocentrikus episztémé képtelen elismerni független létjogosultságát, csakúgy mint a nőét. Ulickaja a hatalom intézményes ágenseinek, a pszichoanalízisnek és a vallásnak az episztemológiai modelljeivel igyekszik megközelíteni egy kognitív elszigeteltségben létező kisebbség képviselőit, s (megpróbálni) „megmagyarázni” a homoszexualitás pszichogenezisét. Ezeket a diskurzusokat működtetve viszont éppen azokat a patológizáló és minoritizáló gyűlöletretorikai stratégiákat örökíti újra a *szövegkörnyezetben*, amelyek ellen irodalmi programja látszólag harcolni hivatott. Amennyiben elfogadjuk Cole feltételezését, mely szerint az irodalmi mű és az olvasó közötti rizomatikus ökológiai struktúrában az olvasó a könyv reprodukciós apparátusává válhat, s imitálhatja a könyvet – az elemzett kisprózai alkotás esetében tehát gyűlöletretorikai stratégiákat –, Ulickaja álláspontja kiegészítendő azzal, hogy az olvasás mellett az írás is felelősséggel jár. Sőt. Hova vezethetne egy olvasásökológiai katasztrófa?

Felhasznált irodalom

Alexander, Franz; **Samuel Eisenstein**, **Martin Grotjahn** (eds.): *Psychoanalytic Pioneers: A History of Psychoanalysis as Seen Through the Lives and the Works of its Most Eminent Teachers, Thinkers, and Clinicians*. New Brunswick, Transaction Publishers, London.

Anatolios, Khaled; **Stephen F. Brown**: *Catholicism & Orthodox Christianity*. Chelsea House Publishers, New York, 2009.

Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris, Bp., 2006.

Angelides, Steven: Historicizing Affect, Psychoanalyzing History: Pedophilia and the Discourse of Child Sexuality. *Journal of Homosexuality*, 2003, 46(1-2).

Bateson, Gregory: *Steps to an Ecology of Mind, Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology*- Jason Aronson Inc., Northvale, New Jersey, London, 1987.

Boyd, Brian: *Valdimir Nabokov, The Russian Years*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1990.

⁸⁵ Uo., 143.

Бутовская, Марина: *О дохлой кошке и живых котят*. Эксмо, Москва, 2008.

Carroll, Rachel: *Rereading Heterosexuality: Feminism, Queer Theory and Contemporary Fiction*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2012.

Chirban, John T.: *Orthodox Christianity and Mental Health*. In: Augustine Casiday (ed.): *The Orthodox Christian World*. Routledge, London & New York, 2012.

Cole, Leslie: Mapping a Rhizomatic Ecology of Reading. *Journal of Language and Literacy Education*, 2009, 5(1): 32-47.

Couturier, Maurice: *Nabokov's Eros and the Poetics of Desire* (foreword by David Lodge). Palgrave Macmillan, Hampshire, New York, 2014.

Darabos Enikő: *Nem-játék*. József Műhely Kiadó, Bp., 2008.

Dean, Tim; Christopher Lane: Homoszexualitás és pszichoanalízis (ford. Polgárdi Ákos). *Thalassa*, 2010/4, 5-38.

Deleuze, Gilles; Félix Guattari: *Rizóma* (ford. Gyimesi Tímea). In: Bókay Antal, Vilcsek Béla, Szamosi Gertrúd, Sári László (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Osiris, Bp., 2002, 70-86.

Dover, K. J.: *Greek Homosexuality*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1989.

Epstein, Debbie; Sarah O'Flynn, David Telford: „Othering” Education: Sexualities, Silences, and Schooling. *Review of Research in Education*, 2001, 25: 127-179.

Erős Ferenc: Jacques Lacan, avagy a vágy tragédiája. *Thalassa*, 1993, 4(2): 29-44.

Eszenyi Miklós, „Férfi a férfival, nő a nővel” – Homoszexualitás a történelemben, a társadalomban és a kultúrában. Corvina, Bp., 2006.

Farkas Zsolt: *Jelentőláncraerverve – A lacani szubjektumról*. In: Uő: *Mindentől ugyanannyira*. JAK – Pesti Szalon, Bp., 1994, 59-93.

Ferenczi Sándor: A férfiak homoszexualitása. In: Uő: *Ideges tünetek keletkezése és eltűnése és egyéb értekezések a pszichoanalízis köréből*. Dick Manó, Bp., 1919.

Ferenczi Sándor: *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében*. Filum, Bp., 1997.

Ferrieri, Luca: *Introduction to the ethics and ecology of reading* (Transl. Ilaria Cailori and Maria De Pasquale). *Information for Social Change*, 2010, 30, Summer: 17-41.

Foucault, Michel: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Atlantisz, Bp., 1999.

Foucault, Michel: *A szexualitás története II. A gyönyörök gyakorlása*. Atlantisz, Bp., 1999.

Freud, Sigmund: *Három értekezés a szexualitásról* (ford. Dr. Ferenczi Sándor). Kötet Kiadó, Nyíregyháza, 1995.

Freud, Sigmund: *Az Ödipusz-komplexus eltűnése* (ford. Pető Katalin). In: *Sigmund Freud művei IV. A szexuális élet pszichológiája*. Cserépfalvi, Bp., 1995, 184-192.

Freud, Sigmund: *Dóra, egy hisztéria-analízis töredéke*, Animula Kiadó, Bp., 2011.

Freud, Sigmund: *A nemek közötti anatómiai különbségek néhány lelki következménye* (ford. Pető Katalin). In: *Sigmund Freud Művei IV. A szexuális élet pszichológiája*, Cserépfalvi, Bp., 1995, 193-204.

Freud, Sigmund: *Az ősválami és az én* (ford. Dr. Hollós István, Dr. Dukes Géza). Hatágú Síp Alapítvány, Bp., 1991.

Freud, Sigmund: *Group Psychology and the Analysis of the Ego* (Translated by James Strachey). The Hogarth Press Ltd, London, 1949.

Fromm, Erich: *Pszichoanalízis és vallás*. Akadémia Kiadó, Bp., 1995.

Fuss, Diana: *Bukott nők – Freud „A női homoszexualitás egy esetének pszichogenezisééről” című tanulmányáról*. *Thalassa*, 2010/4, 39-60.

Govedić, Natasa: When the Eye Refuses to Blind Itself: Nabokov's Writings on Literature. *Slavica Tergestina*, 2007, 9: 235-254.

Goytisoló, Juan: *Literature Pursued by Politics*. The Free Library, <https://www.thefreelibrary.com/Literature+Pursued+by+Politics.-a059410479>

Grossman, Lev: The Gay Nabokov. *Salon*, San Fransisco, CA, 05. 17. 2000 https://www.salon.com/2000/05/17/nabokov_5/

Guberman, Ross Mitchell (ed.): *Julia Kristeva interviews*. Columbia University Press, New York, 1996.

Halperin, David M.: *One Hundred Years of Homosexuality: And Other Essays on Greek Love*, Routledge, New York, London, 1990.

Hanif, Mohsen; Tahereh Rezaei: *Political Narrative Fiction and the Responsibility of the Author*, International Letters of Social and Humanistic Sciences, 76, 2017, 43-48.

Herman, Didi: *The Antigay Agenda – Orthodox Vision and the Christian Right*. The University of Chicago Press, Chicago & London, 1998.

Hubbard, Thomas K.; Beert Verstraete: *Censoring Sex Research: The Debate over Male Intergenerational Relations*. Left Coast Press Inc., Walnut Creek CA USA, 2013.

Irigaray, Luce: *To Be Born: Genesis of a New Human Being*. Springer International Publishing AG, Cham, Switzerland, 2017.

Irigaray, Luce: *An Ethics of Sexual Difference* (Transl. Carolyn Burke, Gillian C. Gill). Cornell University Press, Ithaca, New York, 1993.

Irigaray, Luce: *This Sex Which Is Not One* (Translated by Catherine Porter with Carolyn Burke). Cornell University Press Ithaca, New York, 1985.

Jackson, Stevi: *Heterosexuality in Question*. SAGE, London; Thousand Oaks, CA, 1999.

Янина, Ирина: *Человек с человеческими возможностями*. Эксмо, Москва, 2010.

Kiss Ilona: Mások – másoknak, mást – máshogyan. Ljudmila Ulickaja gyerekkönyvprogramjáról. *Könyv és nevelés*, 2013/4, 116-124.

Kontouma, Vassa: Women in Orthodoxy. In: Augustine Casiday (ed.): *The Orthodox Christian World*. Routledge, London & New York, 2012, 648-660.

Kristeva, Julia: *Revolution in Poetic Language*. Columbia University Press, New York, 1984.

Kitzinger, Celia: Speaking of Oppression: Psychology, Politics, and the Language of Power. In: Esther D. Rothblum, Lynne A. Bond (eds.): *Preventing Heterosexism and Homophobia*. SAGE, Thousand Oaks, London, New Delhi, 1996. 3-19.

LeMoncheck, Linda: *Loose Women, Lecherous Men – A Feminist Philosophy of Sex*. Oxford University Press, New York, 1997.

Liveris, Leoni B.: *Ancient Taboos and Gender Prejudice: Challenges for Orthodox Women and the Church*. Ashgate Publishing Ltd., Aldershot, Hants; Burlington, Vt., 2005.

Lorenz, Jay Kent: Blame it on the weatherman: Popular Culture and Pedagogical Praxis In the Lesbian and Gay Studies Classroom. In: William J. Spurlin (ed.): *Lesbian and Gay Studies and the Teaching of English: Positions, Pedagogies and Cultural Politics*. National Council of Teachers of Education, Urbana, Illinois, 2000, 36-53.

Mamonova, Tatyana: The USSR: It's Time We Began with Ourselves. In: Robin Morgan (ed.): *Sisterhood is Global: The International Women's Movement Anthology*, New York, The Feminist Press at CUNY, 1996. 683-689.

Mason, Gail: *The Spectacle of Violence – Homophobia, Gender and Knowledge*. Routledge, London and New York, 2002.

Meyendorff, John: *The Orthodox Church – Its Past and Its Role in the World Today*. St Vladimir's Seminary Press, Crestwood, NY, 1996.

Moi, Toril: *Férfiuralom: Szexualitás és episztemológia Freud Dóra-jában* (ford. Battyán Kata). In: Csabai Márta, Erős Ferenc (szerk.): *Freud titokzatos tárgya – Pszichoanalízis és női szexualitás*. Új Mandátum, Bp., 1997, 131- 145.

Mulvey, Laura: *Vizuális öröm és narratív film* (ford. Muráth Rita), In: Bókay Antal, Vilcsek Béla, Szamosi Gertrúd, Sári László (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Osiris, Bp., 2002, 560-568.

Nabokov, Vladimir: *Strong Opinions*. Vintage Books New York, 1990.

Nabokov, Vladimir: *The Stories of Vladimir Nabokov*. Vintage Books, New York, 1996.

Nabokov, Vlagyimir: *Szólj, emlékezet!* (ford. Pap Vera-Ágnes). Európa, Bp., 2006.

- Nabokov**, Vlagyimir: *Lolita* (ford. Békés Pál). Európa, Bp., 2011.
- Nabokov**, Vlagyimir: *Végzetes végjáték* (ford. Horváth Sz. István). Európa, Bp., 1990. Újabb kiadása: *A Luzsin-védelem* (ford. Horváth Sz. István) Európa, Bp., 2008.
- Nagl-Docekal**, Herta: *Feminista filozófia* (ford. Hell Judit). Áron Kiadó, Bp., 2006.
- Papadopoulou**, Ira Iliana; Anastasia **Veneti**: *Committed art and propaganda*. 55th Annual PSA Conference, Leeds, 1-16.
- Pitzer**, Andrea: *The Secret History of Vladimir Nabokov*. Pegasus Books, New York, London, 2013.
- Pommier** (Francois) interjúja Élisabeth Roudinescóval: A pszichoanalízis és a homoszexualitás: gondolatok perverz vágyról, inzultusról és apai funkcióról (ford. Sándor Bea). *Thalassa*, 2010/4, 99-116.
- Пушкарева**, Наталья Львовна: Гендерная система Советской России и судьбы россиянок. *НЛО – Новое литературное обозрение*, 2012/05 - № 117 (*Семиотика августа в XX веке: трансформация жизни частного человека в эпоху социальных катаклизмов*), 8-23.
- Ritter** Andrea: A homoszexualitás felfogásának változásai a pszichonaltikus elméletben és terápiaiban. *Thalassa*, 2010/4, 70-84.
- Rosenblatt**, Louise Michelle: *The reader, the text, the poem: The transactional theory of the literary work*. Southern Illinois University Press, Carbondale, 1978.
- Roth**, Jon: *Interview: Paul Russell, Author of „The Unreal Life of Sergey Nabokov”*. *Out Magazine*, 2012.01.10
<https://www.out.com/entertainment/books/2012/01/10/interview-paul-russell-author-unreal-life-sergey-nabokov>
- Rutkin**, Richard: Pszichoanalízis melegekkel és leszbikusokkal interperszonális megközelítésben (ford. Galaczy Zsófia). *Thalassa*, 2010/4, 61-69.
- Sedgwick**, Eve Kosofsky: *Epistemology of the Closet*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1990.
- Shevzov**, Vera: The Russian Tradition. In: Augustine Casiday (ed.): *The Orthodox Christian World*. Routledge, London & New York, 2012, 48-84.
- Silin**, Jonathan: *Sex, Death and the Education of Children: Our Passion for Ignorance in the Age of AIDS*. Teachers College Press, New York, 1995.
- Skomp**, Elizabeth; Benjamin M. **Sutcliffe**: *Lyudmila Ulitskaya and the Art of Tolerance*. University of Wisconsin Press, Wisconsin, 2015.
- Socarides**, Charles W.: *Preoedipal Origin and Psychoanalytic Therapy of Sexual Perversions*. International University Press, Madison, Connecticut, 1988.
- Socarides**, Charles W.: *Homosexuality – A Freedom Too Far (A Psychoanalyst Answers 1000 Questions About Causes and Cure and the Impact of the Gay Rights Movement on American Society)*. Adam Magrave Books, Phoenix, 1995.

Socarides, Charles W.: *Homosexuality: Psychoanalytic Therapy*. Jason Aronson, Inc., New Jersey, (1978) 1989.

Takács Judit: A homoszexualitás történetileg változó kontextusai. *Holmi*, 2001/6, 771-787.

Takács Judit, **Szalma** Ivett: Homofóbia és az azonos nemű partnerkapcsolatok intézményesítettsége Európában. *Szociológiai Szemle*, 22(1): 61-88.

Тименчик, Вера Михайловна: *Семья у нас и у других*. Эксмо, Москва, 2006.

Ulickaja, Ljudmilla: *Tubica*. In: *Uő: Elsők és utolsók* (ford. Goretity József). Bp., Magvető, 2010, 422-439.

Young, Iris Marion: *Justice and the Politics of Difference*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1990.

Zimmer, Dieter E.: *What Happaned to Sergey Nabokov*. Dieter E. Zimmer Homepage, 2015. <http://www.d-e-zimmer.de/PDF/SergeyN.pdf>

Van Nortwick, Thomas: *Imagining Men – Ideals of Masculinity in Ancient Greek Culture*. Praeger Publishers, Westport, Connecticut; London, 2008.

Molnár Eszter Edina

Adalékok Csáth Géza *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa* című könyvéhez¹

A tanulmány célja egyrészt Csáth Géza elmeorvosi munkájának életrajzi kontextusba helyezése és a Csáth személyes forrásaiból, levelezéséből és naplójából kiolvasható keletkezéstörténeti adatok összegyűjtése, másrészt a könyv megalkotása szempontjából releváns személyek szerepének meghatározása.

Életrajzi kontextus

Csáth Gézát a modern magyar irodalom egyik kiemelkedő tehetségű, mélylélektani érdeklődésű novellaírójaként tartja számon az irodalomtörténet, akinek azonban tíz éven át tartó morfinizmusa és 33 éves korában bekövetkezett öngyilkossága miatt idejekorán szakadt félbe a pályája. Unokatestvére, a szintén a *Nyugat* folyóirat köréhez tartozó Kosztolányi Dezső nevezte „hármás művésznek” Csáthot, amivel azt a több irányú tehetséget akarta kifejezni, amit Csáth 18 éves korában egzisztenciális megfontolásból, szülői nyomásra, valamint természettudományos érdeklődése miatt mégis az orvosi egyetemre, vagy ahogy Kosztolányi mondta, „lócsiszárkodásra” cserélt fel.

Csáth a budapesti orvosi egyetemen ismerkedhetett meg Freud munkásságával, levelezése alapján 1908 júniusában, 21 éves korában olvasta és aprólékosan kivonatolta az akkor még csak németül olvasható *Álomfejtést*, amely már akkor olyan nagy hatást tett rá, hogy ezzel egyidejűleg *Álomfejtési gyakorlatok* című füzetében² megkezdte saját álmainak rendszeres analizálását.³ Egy szintén orvostanhallgató

¹ Elhangzott a Ferenczi Sándor Egyesület *Pszichoanalízis és társadalom – anno és ma* című centenáriumi konferenciáján 2018. szeptember 28-án, a Magyar Tudományos Akadémia Székházában.

² Csáth Géza: *Úr volt rajtam a vágy. Naplófeljegyzések és visszaemlékezések 1906–1914*. Szerk.: Molnár Eszter Edina és Szajbély Mihály. Magvető, Budapest, 2016, 124–128. (Továbbiakban: Csáth, 2016.)

³ Öccsének, Brenner Dezsőnek így ír erről egy 1908-as levelében: „Most folyton pszichopatólógiával, álmofejtésekkel és ilyen ügyekkel foglalkozom tudományos alapon.” (Csáth Géza: *1000x ölel Józsi. Családi levelek 1904–1908*. Szerk.: Beszédes Valéria. Szabadka, Életjel, 2007. 143. [Továbbiakban: Csáth, 2007.]) A levél további részében egy közös szabadkai ismerősük rémálmát meséli el testvérének, amelyben egy nőismerősük erőszakos halált hal. Megkéri öccsét, hogy tudja meg, van-e férfi és fegyver a háznál.

barátja, Rajz Sándor levele szerint, akinek Csáth elküldte a kivonatot, Csáth „végre megtalálta az őt érdeklő szellemi kört, s a jövő biztosítékát”.⁴

Tényleg úgy érezhette, hogy megtalálta, hiszen annak ellenére, hogy korábban a sebészet érdekelte, 1909 őszén mégis az elmekórtant választotta akkor, amikor az orvosi képzés végén kötelező gyakorlatra egyetemi tanárához, Moravcsik Ernőhöz jelentkezett az általa vezetett Budapesti Elme- és Idegkórtani Klinikára. Ide már eleve a freudi tanok elkötelezett híveként érkezhetett, 1909 tavaszától kezdve publicisztikai írásaiban maga is hozzájárult a pszichoanalízis népszerűsítéséhez többek között az *Életben*, a *Husadik Században* vagy a *Pesti Naplóban*, később a *Magyarországban* állandó rovatot vezetve „Lelki egészség” címmel. A klinikára 1909. október 14-én költözött be, s november 1-jén kezdte meg a munkát. Kohn Gizella, Csáth elmeorvosi művének főhőse november 25-én került a klinikára, ahol a fiatal orvostanhallgatót bízták meg a kezelésével.

Csáth a paranoiás beteg vizsgálata során dementia praecoxra is gyanakodott, valószínűleg ez vezethette el Jung erről szóló könyvéhez, amit 1910 februárjában olvasott el.⁵ Már ekkor tervbe vette, hogy Junghoz utazik Zürichbe.⁶ Erre az utazásra ugyan nem került sor, de már a következő hónapban megjelenik a *Nyugaton* az a Szomoryról szóló tanulmánya,⁷ amelyben először használja Jung komplexfogalmát, s amely lényegében a magva lesz önálló pszichoanalitikus alapokon nyugvó komplexelméletének.⁸ Ennek részletes kidolgozására a következő év nyarán került sor.

Ekkor, 1911 júniusában megemelt morfiumadagok mellett, egyetlen hónap alatt, s a klinikai munkából kiszakadva, Stószfürdőn írta meg az elméletalkotó igénnyel fellépő tudományos művét, *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusát*. 1911. szeptember 24. és 1912. március 10. között, 13 folytatásban, a *Gyógyászat* hetilapban jelent meg dr. Brenner József (Csáth eredeti neve) alatt, ekkor még „Adatok a pszichózisok analíziséhez” címmel. 1912 nyarán pedig saját költségén ki is nyomtatta⁹, egy erről árulkodó naplóbejegyzése szerint vélhetően azért, hogy főnökének, Moravcsiknak imponáljon, s elnyerje a tanársegédi kinevezést.¹⁰

⁴ Rajz Sándor levele Csáthnak: „Kedves Szepikém, mai leveled imponált. A kis kötet, ami kihullott belőle, produktív és hasznos napokat jelzett. Akarat és karrier-prognózisgörbéje jelentékenyen emelkednek. Sokat mond, hogy egy vastag és nehéz német könyvön folytonos érdeklődéssel tudtál áthaladni, s a végén fokozott kedvvel nézel a többi kötet és probléma elé. Ne vedd ezeket szemtelen vállveregetésnek, Szepikém. Az őszinte öröm beszél, hogy végre megtaláltad a téged érdeklő szellemi kört és – tudod, hogy a jövő az én nevetséges gyöngém – a »jövő biztosítékát«. Roppant kíváncsi vagyok a dologra, de ma még csak két oldalt olvastam belőle. Mielőtt továbbmennék, megírom, hogy milyen viszonyban voltam én az álmokhoz, s kíváncsi vagyok, mennyit tanulok és haladok a jegyzetek alapján.” (Magántulajdonban.)

⁵ „Jungot olvasom. Beethovent zongorázom. Sok dolog van a klinikán.” (Csáth, 2016. 151. 1910. február 12.)

⁶ Csáth, 2016. 152. 1910. február 13.

⁷ Csáth Géza: Az isteni kert. *Nyugat*, 1910/6. (Kötetben: Csáth Géza: *Rejtelmek labirintusában. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, újságcikkek*. Szerk.: Szajbély Mihály. Magvető, Budapest, 1995, 114–123.)

⁸ „Szomorú rendkívül érzékeny ember, és ebből magyarázható a fantáziájának természete. Minden impresszió megbolygatja az összes emlékeit, az összes szenvedéseit és az összes örömeit; orvosi nyelven: az összes fontos komplexeit. Mik a komplexek? Azok a képzetkörök, amelyek az egyént leginkább foglalkoztatják, amelyek az életének irányítói. A fejlődésének, a küzdelmeinek emlékei, a terveit, a csalódásai, a sikerei, a vágyai.” (Uo. 117.)

⁹ Dr. Brenner József: *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa. Tanulmány*. Eggenberger, Budapest, 1912. Új kiadása: *Egy elmebeteg nő naplója. Csáth Géza elfeledett orvosi tanulmánya*. Szerk.: Szajbély Mihály. Magvető, Budapest, 1978. 27–221. (Továbbiakban: Csáth, 1978.)

¹⁰ „Winter közeli távozásával kapcsolatban tanársegéddé való kinevezésemet várhattam. Jogosan, mert két évvel vagyok régebben a klinikán, mint bárki más. És mégis Moravcsik Vértesnek, ennek a tehetségtelen, szintelen

A könyv első nagy egységét „Az elmebetegségek általános pszichológiája” teszi ki, amiben a legfőképpen jungi alapokon álló komplexelméletét ismerteti. A komplexek, más szóval komplexusok lényegében hiedelmek, érzelmek, értékek, frusztrációk összességei, amelyek önálló lelki szerkezeti egységként képesek a viselkedés befolyásolására, irányítására. Csáthnál az Én-komplex hat komponenskomplexből áll, ezek a következők: 1. szexuális vagy fajfenntartási, 2. egészségi vagy önfenntartási, 3. anyagi vagy pénz-, 4. erkölcsi vagy ambíció-, illetve az opcionálisan aktiválódó 5. származási vagy faji, 6. vallási komplex. Ezek érzékenysége, aktivitása, az Én-komplexben való kiterjedése folyamatosan változik, de a dinamikai elv értelmében egymásra is hatással vannak, sokszor konfliktusban állnak egymással.¹¹

A beteg kórrajzát, eszmerendszerének bemutatását követően közreadta annak leveleit és naplóját. Ezek összegyűjtésében a kollégák is szerepet vállaltak, Csáth pedig mindig hagyott neki elég papírt, hogy feljegyezhesse legújabb gondolatait, belső történéseit a Lényről, téveszmerendszerének főszereplőjéről.¹² Csáth ezeket soha nem adta vissza a betegnek, a könyv fennmaradt első és valószínűleg egyetlen, eleve már a nyomdába szánt kéziratába¹³ Gizella eredeti naplóját vágta darabokra és ragasztotta be. Ezt követően Csáth a komplexelmélete alapján analizálja Kohn Gizella pszichózisát, majd a differenciáldiagnózis fejezetével zárja a kötetet, amelyben a dementia praecoxot kizárva paranoia hystericában határozza meg Kohn kisasszony betegségét.

A páciens hamar bevonta hallucinációiba a kezelőorvos Csáthot, aki a könyvben mindvégig N. doktorként szerepel; meggyőződése lett, hogy el fogja őt venni feleségül. Közös sorsuk annyiban folytatódott a későbbiekben, hogy 1914 októberében, fél évvel a klinika elhagyása után, mialatt Csáth már katonai orvosi szolgálatot teljesített a világháborúban, Kohn Gizella feljelentette őt. A vád szerint: „engem becsületsértésekkel és gyakran ismételt hipnózissal egybekötött erkölcsrontó beszédekkel bántalmazott [...]. Hipnotizálva, merev nézéssel és rábeszélő hanggal mindig újra belém vésni törekedett, hogy az nem baj, hogyha egy leány rossz.”¹⁴ Az eljárással biztosítékot kívánt arra szerezni, hogy többé nem kerülhet Moravcsik klinikájára, s Csáth soha nem kezelheti őt újra.

Csáthot a pszichoanalízis terápiás módszerében rejlő lehetőségek nem igazán érdekelték,¹⁵ valójában a pszichopatológiai elmélet fogta meg igazán, amely nem

fickónak ígérte oda az állást. Hiába volt tehát annyi munka, türelem, könyvem kinyomatására áldozott 600 korona, annyi koránkelés, annyi villamoszás, unalmas vizitelés az öreg nyomában, kedvében járás, aljas és gazfickós stréberkedés, barátkozás az ő családjával, esti vizitek, kórrajzok, amelyeket nálam nagyobb terjedelemben soha senki a klinikán nem írt, hiába volt Stern Olga hőmérése fél esztendeig, étlapok írása, villamos fürdetések, a kölni út rabszolgaszemléi, Moravcsik Tiborral való duettezések, a sok hipnózis, Klein kisasszonyok hosszú és lelkiismeretes kezelése, a pszichogalvános vizsgálatok, a Goldbergerrel való szövettani fáradozásaim, amelyeket fogcsikorgatva végeztem, a sok etetés, a könyvek kivonatolása, amelyeket az Elmegyógyászat számára végeztem, minden kútba esett, semmi lett.” (Csáth, 2016. 285–286. 1913. január 8.)

¹¹ Csáth Géza: Az elmebetegségek általános pszichológiája. In: Csáth, 1978. 34–59.

¹² Például a szintén a klinikán dolgozó Schusztter Gyula a következőket írja barátjának Újtátrafüredre: „Kohn Gizellának bőven adok papírt. [...] Itt vannak a mellékelt írások. A többi (fő, középírat el van nálam téve). Igen érdekes beteg, gyűjtöm az írásait, ha akarod, mindig elküldöm neked a leveleit.” (PIM Kézirattár, 2012.2.23. 1910. május 22.)

¹³ Magántulajdonban.

¹⁴ Kohn Gizella feljelentése a budapesti főkapitányságon, 1914. október 22. (Magántulajdonban.)

¹⁵ Harmat Pál: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern, 1986. 57. (Továbbiakban: Harmat, 1986.)

csupán a betegség tüneteinek a megfigyelésén alapszik, hanem a beteg egész korábbi lelki fejlődésére és a személyiséget ért hatásokra koncentrál, egészen a gyermekkortól kezdve; s amely felől nézve az elmebetegség nem az elmeműködés értelmetlen zavara, hanem értelemmel bíró funkció. Összességében véve viszont a könyv nem tisztán pszichoanalitikus mű, Csáth számára a pszichoanalízis inkább csak kiindulópontul szolgált, elméletalkotásába és módszereibe még hagyományos elmekórtani szempontok is vegyülnek.¹⁶

Ugyanakkor *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa* nem csupán elmeorvosi munka. 1911 nyarát tehát a klinikától távol, Stószfürdön töltötte, ennek köszönhető, hogy a tanulmány első, *Gyógyászat*-beli megjelenésével kapcsolatosan levélben egyeztettek Moravcsikkal. A professzor 1911. augusztus 7-i leveléből idézek: „hogy 500 (mondd: ötszáz) különlenyomatot kíván, igazán bámulatba ejtett. Szokatlan a különlenyomatok történetében. Én 30-40 darabot sem tudtam soha úgy elhelyezni, hogy szakemberek kezébe jusson. A nem szakember kezébe pedig az orvosi tudományos munka nem való. A magyar elmeorvosi közösség számát az ember megolvashatja ujjain. De hát gusztus és tárca (ti. pénztárca) dolga!”¹⁷ A hagyatékban egyáltalán nincs nyoma ezeknek a különlenyomatoknak, valószínűleg elállt ettől az óriási számtól végül, de azért elgondolkodtató, hogy miért nem fordul elő az egyébként rendkívül gazdagon fennmaradt levelezésében egyetlenegy köszönetmondás vagy gratuláció sem. Feltéve persze, hogy nem eleve elírásról volt szó Csáth ezt megelőző levelében, az, hogy először 500 darabot kért a tanulmányból, arra utal, hogy nemcsak orvosi körökben akarta szétküldeni, hanem író kollégáinak is, ami Csáth erős, mindenütt próbálkozó érvényesülési vágya mellett a két terület, a modern irodalom és a pszichoanalízis szoros század eleji összefonódására mutat rá.¹⁸

S hogy ez Csáth számára mennyire evidencia volt, azt jól bizonyítja egy Kosztolányinak írt 1916-os levele, amiben erről a szoros összefonódásról, kölcsönösségről és a hétköznapi embert megszólító pszichoanalízis egyetemen kívüliségéről vall unokatestvére *Tinta* című könyvének megjelenése kapcsán: „Sokan fognak tanulni ebből a könyvből modern pszichológiát. Hálára kötelezted az orvostudományt ezzel a működéssel, mert ma már világos, hogy a *modern pszichiátria az akadémikus lélektant csak a közönség által döntheti meg*. Ha már a köztudatba fognak menni a freudi igazságok, azaz *a pszichológia valódi tényei*, csak akkor remélhetjük, hogy a közvélemény majd így fog szólni: ejnye, miért nem mennek már a fenébe azok a makacs, tudatlan, akadémikus öregek. És amikor győzni fog az egyetemeken a modern pszichológia, akkor az Alexander- és Beöthy Zsolt-féle esztétikát is fel fogja váltani egy tág látókörű, azaz *valóban látó* modern esztétika, amely megért és meg akar érteni minden költőt.”¹⁹

¹⁶ Buda Béla: Csáth Géza tanulmánya a mai orvostudomány tükrében. In: Csáth, 1978. 246–249.

¹⁷ PIM Kézirattár, V. 5955/23/4. 1911. augusztus 7.

¹⁸ Szegedy-Maszák Mihály: Pszichoanalízis, pszichológia és modern magyar irodalom. In: Szegedy-Maszák Mihály, Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története II*. Gondolat, Budapest, 2007.

(https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_04_A_magyar_irodalom_tortenetei_2/ch59.html – Letöltés ideje: 2018. dec. 15.)

¹⁹ Csáth Géza: *Fej a pohárban. Napló és levelek 1914 – 1916*. Szerk.: Dér Zoltán és Szajbély Mihály. Magvető, Budapest, 1997. 270–271. 1916. június 13. (Továbbiakban: Csáth, 1997.) (Kiemelések az eredetiben.)

Csáth *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa*val gyakorlatilag ennek az egymásba folyásnak egy lehetséges közös műfaját teremtette meg, Szegedy-Maszák Mihály szerint a könyv egyszerre analitikus ismeretterjesztés és irodalmi esettanulmány.²⁰ Márpedig ha ez így van, akkor Kohn Gizella nemcsak Csáth betege volt, hanem szerzőtársa is egyben.

Miért volt Csáth ennyire fogékony a pszichoanalízis tanaira?

Ha Csáth pszichoanalitikus érdeklődésének gyökereit keressük, érdemes lehet megemlíteni, hogy a tudatküszöb alatti lelki folyamatok már azelőtt foglalkoztatták, hogy megismerkedett volna Freud tanaival. Jegyzetfüzete tanúsága szerint 1907 legelején rendszeresen spiritiszta szeánszokra járt,²¹ valószínűleg Kosztolányival közösen, illetve ekkortájt ismerkedett meg a vegetáriánus étteremben a teozófusokkal is, ahova aztán többször visszajárt. Ezt a találkozást írta meg a szintén 1907-es, „A költő megtérése” című novellájában,²² aminek életrajzi alapja olyannyira bizonyítható, hogy a novella egyes részei jelentős egyezéseket tartalmaznak Csáth egy akkori levelével, amiben öccsének számol be a teozófusoknál tett első látogatásáról.²³ Ezek a források azonban nem árulnak el többet Csáth spiritiszta érdeklődésnek mélységéről és jellegéről.

Abban, hogy ilyen élénken és az ekkor kifejlődő mozgalom szempontjából is korán érdeklődött a pszichoanalízis iránt, Kosztolányi szerint tudat alatt az öngyógyítás szándékának is jelentős szerepe lehetett.²⁴ Kétségtelenül igaza lehet az unokatestvérnek, tekintve, hogy Csáth a néhány év múlva kidolgozott saját pszichoanalitikus alapokon nyugvó elméletét élete végéig alkalmazta saját magára és környezetére, álmait rendszeresen feljegyezte és analizálta, a tízéves korától haláláig vezetett naplója pedig lényegében az állandó és kíméletlen lelki és testi önmonitorozás és -elemzés legfontosabb nyersanyaga és terepe volt. „Nemi életem leírása” című visszaemlékezése,²⁵ amelyben az egész életére kiható szexuális vonatkozású gyermekkori traumáit sorolja négyéves (!) korától kezdve, minden valószínűség szerint valójában pszichoanalitikus kórelőzmény.

²⁰ Szegedy-Maszák, i. m.

²¹ Csáth, 2016. 83–85, 88–89, 91, 94, 96. 1907. január 24., 27., 30., február 3., 10., 13., 14., 16., 21., március 3., 6., 13.

²² „Ő ugyanis egy vegetáriánus étcsarnokba tévedt, ahol teozófusok tanyáztak. Igen, teozófusok, nagyhajjú emberi lények, hosszú szakállakkal, csillogó szemekkel és szándalokkal. Viharos múltú fiatal emberek, akik lemondtak a világ élvezeteiről, málnaszörpöt ittak, parajt ettek és az evangéliumról beszélgettek. A helyiségben enyhe tejszag ömlött el...” (Csáth Géza: A költő megtérése.)

²³ „Itt a vegetáriánus vendéglőben írom a pótlékot, ahol most egy barátommal vacsorálunk. Képzeld és lásd ez[t] az egy szobából álló étcsarnokot, amelyet valami finom keresztény vajszag jellemez. Az asztaloknál vegetáriánus, öreg, nagyszakállú öskek ülnek; akiknek piros az arca, és elhatározták, hogy 100 évnél előbb meg nem halnak. Két auerlámpa szórja sugarait a fehérre meszelt helyiségre. Az abroszok és a poharak ragyognak. Itt elfelejtjük, hogy hús van a világon, véres, ízes hús, amit mohón rágnak, s amire ha fáradtak vagyunk vagy éhezünk, mindig először gondolunk. Csendesen beszélget mindenki. Dohányfüst nincs, és az öreg vendéglősné, aki komoly és tudós arccal járkal le-föl, mosolyog mostan.” (Csáth, 2007. 118. 1907. február 23.)

²⁴ Kosztolányi Dezső: Csáth Géza betegségéről és haláláról. *Nyugat*, 1919/16-17.

(<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00271/08036.htm> – Letöltés ideje: 2018. dec. 15.)

²⁵ Csáth, 2016. 359–410.

De vonzhatta Csáthot a pszichoanalízis úttörő volta is, hiszen gyerekcipőben járó tudományról lévén szó itt volt lehetősége könnyen érvényesülni és hírnevet szerezni, ami bármihez fogott, mindenben ambíciója volt. Ahogy egyik önéletrajzában írja, festészetében Rippl-Rónait, zenében Debussyt előzte meg.²⁶ Ezúttal sem mulasztja el hangsúlyozni elsőségét, amikor *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusának* előszavában azt írja, hogy ez „az első részletes és teljesen keresztülvitt paranoia-analízis”.²⁷ Ne feledjük, hogy mindössze 24 éves volt a könyv megírásakor! Ugyancsak Csáth munkájának úttörő voltára mutat rá Harmat Pál, mondván, hogy Csáth ezt a tanulmányt akkor írta, amikor „a pszichoanalízis az elmekórtantól még teljesen idegen volt, és Freud követőinek szűkebb köre is elsősorban a neurózisoknak szentelte figyelmét.”²⁸

De tagadhatatlanul a pszichoanalízis felé sodorta maga az írói tevékenység is, hiszen Csáth írói érdeklődése kezdettől fogva a lélek mélyeinek megismerését célozta, amihez a pszichoanalízis és a freudi tanok egy ideig kiváló eszköznek bizonyultak. Ráadásul, mint ahogyan sokan rámutattak már, Csáth életében a pszichoanalízis eleinte a békítő hatalom szerepét töltötte be, amennyiben képes volt közös nevezőt teremteni végletes érdeklődései, a művészetek alkotó és a természettudományok racionális világa között. Írásművészetének alapjává, sajátos írói világának legmeghatározóbb vonásává vált a lélekábrázolás; a gyermekkor világa, a gyermeki szexualitás és erőszak összefonódása, a gyermekkor élményeinek a felnőtt lelki életére való kihatása, az elfojtott indulatok és a szexualitás motívuma adják a novellák meghatározó vonásait. Szecessziós hangulatú, lírai novelláit még kifejezetten gazdagította a lélektani érdeklődés, de a pszichoanalízissel való intenzívebb foglalkozással és morfinizmusa fokozódásával nagyjából egy időben a novellákon is az érzelmileg neutrális, freudista analitikus kerekedett felül, mígnem a pszichoanalízis bevallottan írói bedugulásához vezetett. Kíméletlen önelemzése nemcsak az írást, de ezzel a traumák kreatív módon való feldolgozását is ellehetetlenítették az egyre inkább saját, belső, morfiomos világába zárkózó Csáth számára.²⁹ A pszichózis elhatalmasodásában és a feleséggyilkosságban jelentős szerepet játszott Jónás Olga egy álma, amit Csáth analizésében a hűtlenség beismeréseként értelmezett.³⁰

A tanulmány további részében a hagyományos pszichiátria és a pszichoanalitikus mozgalom egy-egy fontos szereplőjének a könyv létrejöttében és Csáthnak a pszichoanalízissel való kapcsolatában betöltött szerepével foglalkozom.

²⁶ „Festő akartam lenni. Bizarr színkeveréseimet és elnagyoló, vázlsruerű rajzolású modoromat azonban rajztanárom kinevelte, és elégségest adott. Annál nagyobb volt az elégtételem, amikor egy szegedi kiállításon Rippl-Rónai pasztelljeiben igazolását láttam mindannak, amit rajzolásról, festésről magamban elgondoltam. Ugyanígy jártam a dalaimmal is. Kezdetül fogva szabad atonális harmonizálást, aszimmetrikus ritmuskombinálásokat alkalmaztam bennök. Apám kijelentette, hogy amit írok, az nem zene, később azonban, amikor Budapesten először hallottam Debussyt, ugyanaz a nagy öröm volt részem, mint Szegeden, mert bizonyítva láttam, hogy amit a levegőben megéreztem [...], az csakugyan az új idők művészi kifejezőmódja, amit megsejtettem – az a modern művészet.” (Szajbély Mihály (szerk.): *A varázsló halála. In memoriam Csáth Géza*. Nap Kiadó, Budapest, 2004. 8.)

²⁷ Csáth, 1978. 237.

²⁸ Harmat, 1986. 57.

²⁹ Minderről részletesen lásd: Kőváry Zoltán: Morfium, matricídium és pszichoanalízis. Témák és variációk Csáth Géza és Kosztolányi Dezső életművében. *Thalassa*, 2009/2. 3–38. (Továbbiakban: Kőváry, 2009.)

³⁰ Molnár Eszter Edina: Morfium, háború, vallás. In: Csáth Géza: *Sötét örvénybe süllyedek. Naplófeljegyzések és visszaemlékezések 1914 – 1919*. Szerk.: Molnár Eszter Edina és Szajbély Mihály. Magvető, Budapest, 2017. 557.

Moravcsik Ernő

Amint Csáth maga is hivatkozik rá könyvében, az esetet Moravcsik professzor beleegyezésével és támogatásával teszi közzé.³¹ Arra már Harmat Pál is felhívta a figyelmet, hogy meglepő, hogy a konzervatív professzor támogatta a fiatal orvostanhallgatót rendhagyó törekvéseiben.³² Valószínű, hogy nem volt akadályoktól mentes *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa* megjelentetéséig vezető út, erre utal Csáth egy álma is, amelyet 1911. június 28-án, tehát éppen a könyv írása idején jegyzett fel naplójába: „[Moravcsik] nem szívesen egyezik bele, hogy komplexeóriámat adjam elő egy holnapi (vasárnapi) ülésen.”³³

Csáth klinikabeli barátja, Schusztter Gyula leveléből kitűnik, hogy a professzor eleinte valóban vonakodott a tanulmány támogatásától, mindazonáltal nem is utasította el egyértelműen: „A Prof nem értette meg, de sejti és megsejtette a 300-400 oldalas mű jelentőségét. 1. Sokat beszél róla, mindég róla beszél. 2. Sajnálja, hogy nincs olyan magyar irat, mely közölhetné. 3. Szeretné németül megjelentetni, (én is ajánlottam neki). 4. Kijelentéseiből citálom: »élvezettel olvastam, gyönyörűen, nagyon szépen van megírva, mélyre hatolt a dolognak, legbehatóbban foglalkozott a tárggyal stb.« Bár ezen kijelentések a naivitás, banalitás bélyegét viselik, de elárulják a hiú ember féltékenységét, és méltán. Az akadályokat, melyeket a Prof úr megírt neked, ösmered. De ne bosszankodj ezen. A Wagner sem talált zenekart, sem színpadot jó ideig stb.; sokkal higgadtabbnak tudlak, semhogy ne lásd tisztán a valóságos lehetetlenséget, a magyar orvosi irodalom kicsinyességét stb.»³⁴ Schusztter azt javasolja Csáthnak, hogy forduljon Ferenczihez segítségért, aki „Freud lapjában, a *Jahrbuch für Psychoanalytische Forschung*ban könnyen megjelenteti, és ott az *első helyet* foglalja majd el. [...] Külföldön már sokkal többen fogják megérteni minden ízében”³⁵

Schusztter két héttel későbbi leveléből kiderül, hogy a professzor álláspontot váltott; de a megjelentetéshez változtatásokat kívánt, ezek egy részét Csáth valóban bedolgozhatta munkájába.³⁶ 1911. augusztus 3-i levelében a következőket írja Moravcsik Csáthnak: „Becses levelét és dolgozata kézírását megkaptam. [...] átadtam Schächter tanár úrnak, aki ígérte, hogy a lehetőség szerint közölni fogja. Csak kevés helyen iktattam be némi változtatást, ott, ahol a psychiatricus felfogás ezt megkívánta. Az általam javasolt átalakítást nem eszközölte teljeseen, s úgy ezen oknál fogva [...]

³¹ Csáth, 1978. 240.

³² Harmat, 1986. 57.

³³ Csáth, 2016. 221. 1911. június 28.

³⁴ Maga Schusztter viszont az elismerés hangján nyilatkozik Csáth munkájáról: „Kohn kisasszonyról írt tanulmányod azon részletei, melyeket mutattál, meggyőző erővel ható alkotás; rövid idő alatt hatalmasan megnőtt munkává alakult, melyet sajnos nem volt alkalmam tanulmányozni.” (PIM Kézirattár, V. 5955/31/4. 1911. július 7.)

³⁵ Uo.

³⁶ „Igen bölcs dolog, hogy a tanulmány átdolgozására a fáradságot nem kímélted, ezáltal a Prof[ot] felette lekötelezted, és ő munkásságod, szorgalmad elismerésében adósod nem marad. [...] A Kohn k[isasszonyról] szóló tanulmány teljességben való közlése mindenképpen keresztülviendő, még ha áldozatokba is kerül. Ha nekem beküldöd, hálás leszek neked, mert nagyon kíváncsi vagyok reá, és olvasni szeretném.” (PIM Kézirattár, V. 5955/31/5. 1911. július 22.)

célszerűbbnek tartottam a klinika cégért törülni. De különben helyesebb is, hogy csupán kegyed nevéhez és felelősségéhez fűződjék az egész. Így jobban kidomborodik önállósága. A megfelelő helyen beiktattam, hogy engedélyemmel közli az esetet, amelyet beható tanulmánya tárgyává tett. Bár felfogásunk nem egyezik egészen, szívemből kívánom a sikert, mert a munka mélyen gondolkozó, világos agy működésére vall. Fejtegetései szépek és meggyőzők, de természetesen – mint minden Freud-féle irányú analízisben, sok a feltevés. De hát másutt is úgy van, hogy tudásunk mezején a hézagokat itt-ott kénytelenek vagyunk teóriákkal kitölteni.”³⁷

Csáthnak valószínűleg nem tetszett Moravcsik intézményi elhatárolódása, ugyanis négy nappal később újabb levél érkezik a professzortól: „nyugodjék bele intézkedésembe. Ez önre nézve is előnyösebb. Legyen arról meggyőződve, hogy javát akarom. Önálló felfogása és álláspontja így jobban kidomborodik.”³⁸ Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a levelek szerint a professzor nemcsak hogy beleegyezett az eset közlésébe, de ő maga járt el a tanulmány kiadása ügyében. Méghozzá annál a Schächter Miksa tanár úrnál, aki a *Gyógyászat* című orvosi szaklap alapító szerkesztőjeként, bár maga konzervatív felfogású (sebész) orvos volt, a pszichoanalízis hazai képviselői számára kezdettől fogva lehetőséget biztosított a tudományos fórumon való megszólalásra.³⁹ De ne feledjük el azt sem, hogy Moravcsik Ferenczit is támogatta akkor, amikor 1913 őszén magántanári képesítés iránti folyamodványt nyújtott be az egyetem orvoskarára.⁴⁰

Ferenczi Sándor

Meglepő ugyan, de Csáth és Ferenczi csak 1911. február 16-án ismerkedtek meg; a találkozást naplójában is megemlíti Csáth: „Ma voltam Ferenczi Sándornál, Freud budapesti főkonzuljánál. Berény festő mutatott be. Kedves és fiatal ember. Irigykedtem reá jó idegei miatt.”⁴¹ Március 2-án ismét egy asztalnál ültek: „Este Oktogonon vacsora: Ferenczi dr. és Péterfi kritikus kellemes dolgokat mondanak.”⁴² Legközelebb 1911 júniusában tűnik fel Ferenczi neve Csáth jegyzetfüzetében, itt azonban mindjárt három alkalommal: 7-i, 9-i és 15-i felsorolásokban szerepel azok között, akiknek levelet akar írni.⁴³ Néhány más névvel ellentétben Ferenczit egyszer sem húzta ki, ami azt jelenti, hogy nem tudhatjuk biztosan, hogy végül felvette-e vele a kapcsolatot, mindenestre az erre utaló szándék egyértelmű. S minthogy ez éppen 1911 júniusára, azaz a könyv megírásának idejére esik, nyilvánvaló, hogy éppen azzal kapcsolatban kereste vagy kereste volna a pszichoanalitikust.

³⁷ PIM Kézirattár, V. 5955/23/2. 1911. augusztus 3.

³⁸ PIM Kézirattár, V. 5955/23/4. 1911. augusztus 7.

³⁹ Mészáros Judit: „...az Önök Bizottsága...” *Ferenczi Sándor, a budapesti iskola és a pszichoanalitikus emigráció*. Akadémiai, Budapest, 2008. 29–31.

⁴⁰ Erős Ferenc: A pszichoanalízis a budapesti egyetem orvoskarán 1918–1919-ben. In: Bíró Zsuzsanna, Nagy Péter Tibor (szerk.): *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás: Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából*. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 2012. 129-152.

(http://real.mtak.hu/9043/1/Erős_budapesti_egyetem_2013_2492768.pdf – Letöltés ideje: 2018. dec. 15.)

⁴¹ Csáth, 2016. 192. 1911. február 16.

⁴² Csáth, 2016. 195. 1911. március 2.

⁴³ Csáth, 2016. 205, 207, 212. 1911. június 7., 9., 15.

Csáth könyve meglepően visszhangtalan maradt. A korabeli orvosi szaklapok közül elsőként az *Orvosi Hetilap* számol be mindössze két sorban a megjelenésről az 1912. június 9-i számban; június 16-án Ferenczi máris kritikával áll elő a *Gyógyászatban*, július 25-én pedig az *Budapesti Orvosi Újság* közöl egy hosszabb könyvismertetést Fischer Ignác tollából.

Ferenczi kritikájában alapvetően üdvözölte azt a tényt, hogy az elmeorvosi klinika nem zárkózik el az analitikus irányzat elől, s megelégedését fejezte ki afölött, hogy „az analízis révén az elmekórtan ismét megtalálta kapcsolatát a való élettel”. A freudista analitikus, aki maga sokáig kínosan ügyelt arra, hogy ne térjen le a Freud által kijelölt útról, felrója Csáthnak a „túl korai rendszeralkotást”, s a túlzásba vitt önállósulási törekvést. Emellett az egyik legkritikusabb pontnak az Én-komplex hat komponens-komplexét tartja, amiket meglátása szerint „a mélyebbre ható analízis egyszerűbb elemekre s végül az ön- és fajfenntartás ösztöneire nehézség nélkül vissza tudja vezetni”.⁴⁴

Ferenczi Freudnak írt leveleiben egyetlen alkalommal kerül említésre Csáth. Arra, hogy Csáth lenne az a meg nem nevezett klinikai tanársegéd, aki 1912. márciusában jelentkezett nála Maeterlinck *A kék madár* című művének pszichoanalitikus értelmezésével,⁴⁵ az író hagyatéka alapján nincsen semmilyen bizonyíték. Csáth egyébként sem tanársegéd, hanem gyakornok volt, Ferenczi pedig eleve a klinikai tanársegédek pszichoanalízis iránti lelkesedéséről ír, ami azt jelenti, hogy Csáth érdeklődése aligha lehetett egyedülálló Moravcsik klinikáján.

1916. május 30-án írt levelében viszont egyértelműen róla van szó: „Érdekes módon ma egy hasonló esetet ajánlottak be hozzám kúrára, én meg elutasítottam. Egy fiatal pszichiáterről és íróról, aki már hat évvel ezelőtt vaskos könyvet írt egy paranoiás pszichoanalíziséről, kiderült, hogy morfinista, és az utóbbi időben üldözési mánia nyomait mutatja. Abban a könyvben természetesen a neurózisok merőben szexuális okai *ellen* ír.”⁴⁶ Ez a levél több szempontból is nagyon érdekes. Egyrészt amit így utólag érdemesnek tart elmondani Csáth könyvéről, az éppen az a szempont, amit már a kritikájában is szóvá tett, hogy Csáth nem kizárólag szexuális okokra, hanem hat komplexre vezeti vissza a neurózisokat.

Másrészt a levél azt a benyomást kelti, mintha korábban sosem beszéltek volna sem Csáthról, sem a könyvéről. Kőváry Zoltán hívja fel a figyelmet Csáth érthetetlen mellőzöttségére, mondván, hogy „ez azért is különös, mert 1908 és 1913 közt Ferenczi komoly erőfeszítéseket tett minden szóba jöhető személy felkutatására, aki pszichoanalitikusként csatlakozna a formálódó magyar egyesülethez”.⁴⁷ Csáth neve pedig még az utóbb alkalmatlanként elvetettek közt sem bukkan fel. Kőváry szerint Csáth morfinizmusa lehetett a mellőzés oka, de ennek ellentmondanak Ferenczi idézett

⁴⁴ Csáth, 1978. 243–244.

⁴⁵ „»Analitikus láznak« nevezném a manapság Budapesten uralkodó állapotot. Laikus körök csakis erről beszélnek, az orvosok csakis ezt szidják. Moravcsik egyik fiatal tanársegédje jelentkezett nálam Maeterlinck »A kék madár«-jával foglalkozó analitikus munkájával, amelyet azonban még nem olvastam. A II. szemeszterben (húsvét után) talán tartok egy kurzust kizárólag orvosoknak. A klinikai tanársegédek nagyon szeretnének tanulni valamit, de a főnök nem hagyja dolgozni őket.” (Sigmund Freud – Ferenczi Sándor: *Levelezés*. I/2. kötet, 1912–1914. Thalassa Alapítvány, Pólya Kiadó, Budapest, 2002. 65. 1912. március 8.)

⁴⁶ Uo. 211. 1916. május 30.

⁴⁷ Kőváry, 2009. 10–11.

szavai is, amelyekből úgy tűnik, hogy ő maga is csak ekkor, 1916-ban szerzett tudomást Csáth függőségéről.

Harmadrészt pedig ennek a levélnek a Csáth-hagyatékban van egy „párja”, méghozzá Kosztolányi Dezső, Brenner Dezső, azaz Csáth öccse és Rajz Sándor, már említett közös orvos barátjuk 1916. tavaszi levélváltása,⁴⁸ amelyben a barátok Csáth megmentéséért fognak össze. Arra készülnek, hogy Pestre vagy Szabadkára csalják az ekkor Földesen falusi orvosként működő Csáthot, ahonnan majd egyenesen Freudhoz viszik kezelésre.⁴⁹ A tervezetést Kosztolányi május eleji levele zárja, ami szerint utánajárásainak eredményeképpen be kell lássa, hasznavehetetlen a terv.⁵⁰ Egyértelműen kiderül tehát, hogy Kosztolányi volt az, aki felkereste Ferenczit, és nem zárható ki teljes bizonyossággal, hogy a költő eredetileg nem Ferenczit kérte fel a kezelésre, hanem éppenséggel Freudhoz szeretett volna eljutni régi barátján keresztül. Csáth mindenesetre nem vállalta a bécsi úttal járó anyagi kiadásokat, Ferenczi pedig úgy vélte, az analízis esetleg előhozza a paranoiát, amit Csáth valószínűleg éppen a morfiummal tudott kordában tartani.⁵¹ Végül maradt mindkettő: a morfium és az örület.

Felhasznált irodalom

Csáth Géza (2007). *1000x ölel Józsi. Családi levelek 1904–1908*. Szerk.: Beszédes Valéria. Szabadka, Életjel.

Csáth Géza (1978). *Egy elmebeteg nő naplója. Csáth Géza elfeledett orvosi tanulmánya*. Szerk.: Szajbély Mihály. Magvető, Budapest.

Csáth Géza (1997). *Fej a pohárban. Napló és levelek 1914 – 1916*. Szerk.: Dér Zoltán és Szajbély Mihály. Magvető, Budapest.

⁴⁸ A 1916. március 11. – 1916. május 9. közötti leveleket lásd: Csáth, 1997. 261–270.

⁴⁹ Rajz Sándor Kosztolányinak: „Az a körülmény, hogy Jóska már egyszer volt szanatóriumban, s a kúra nem hozott eredményt – nem teszi kilátástalanná a mostani próbálkozásunkat. Annak idején az elvonási kísérlet a régi sémák szerint történt, most pedig Freud vezetése az, amittől sokat várhatunk. [...] Fontos, hogy mielőbb Freud kezelésében szanatóriumban legyen.” (Csáth, 1997. 262–263. 1916. március 31.)

⁵⁰ Kosztolányi Rajz Sándornak: „Az a terv, melyet Jóska meggyógyítására készítettünk, teljesen naivnak és hasznavehetetlennek bizonyult. Ha visszagondolok rá, most is mosolyognom kell rajta. Bárcsak ilyen egyszerű lenne a dolog. Én azonban szakadatlanul dolgoztam, érdeklődtem, s megismervén Jóska körülményeit, melyeket te nem ismersz, s melyeket levélben – már hosszadalmas és szövevényes voltuk miatt sem – tárhatok fel. [...] Hidd el, drágám, oly sötét dolgok tárultak fel szemem előtt, melyekre minden képzelőerőm mellett sem számítottam. [...] Jóskát – ennyit elárulhatok – áldozatnak látom: a legszomorúbb és legártatlanabb áldozatnak, kit valaha láttam.” (Csáth, 1997. 269–270. 1916. május 9.)

⁵¹ Brenner Dezső levele Rajz Sándornak: „Miután meggyőződtem róla, hogy Desiré J[óska] ügyében igen komoly szeretettel akar segídezni, a közbenjárásával értekeztünk Ferenczi dr.-ral. [...] Ő nem helyesli az analízist. Véleménye az, hogy a m[orfin]izmus ez esetben védekezés lehetett paranoiás kényszerképzetek ellen. (A tipp igaz lehet.) S ha ilyen esetben analizálnak, megtörténik, hogy kialakul a paranoia. Ezért, azt tanácsolja, hogy analízis nélkül kell megcsinálni legszigorúbban az elvonást. Ha visszaesés van, akkor ő elvállalja az analízist. De azt mondja, nem tudja, nem jobb-é a m[orfin]izmus, mint egy paranoia, vagy esetleg más elmebetegség – amely az elvonás után kifejlődhet (?). [...] Csodálatos zavarok vannak pl. a pénzkomplexnél. Azt mondja, azért nem megy Bécsbe, mert *nem akar pénzt kiadni*. (?)” (PIM Kézirattár, V. 5923/11/2. 1916. június 25.)

Csáth Géza (1995). *Rejtelmek labirintusában. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, újságcikkek*. Szerk.: Szajbély Mihály. Magvető, Budapest.

Csáth Géza (2017). *Sötét örvénybe süllyedek. Naplójeljegyzések és visszaemlékezések 1914 – 1919*. Szerk.: Molnár Eszter Edina és Szajbély Mihály. Magvető, Budapest.

Csáth Géza (2016). *Úr volt rajtam a vágy. Naplójeljegyzések és visszaemlékezések 1906–1914*. Szerk.: Molnár Eszter Edina és Szajbély Mihály. Magvető, Budapest.

Erős Ferenc (2012). A pszichoanalízis a budapesti egyetem orvoskarán 1918–1919-ben. In: Bíró Zsuzsanna, Nagy Péter Tibor (szerk.): *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás: Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából*. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 129-152. (http://real.mtak.hu/9043/1/Erős_budapesti_egyetem_2013_2492768.pdf)

Freud, Sigmund – Ferenczi Sándor (2002). *Levelezés*. I/2. kötet, 1912–1914. Thalassa Alapítvány, Pólya Kiadó, Budapest.

Harmat Pál (1986). *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern.

Kosztolányi Dezső (1919). Csáth Géza betegségéről és haláláról. *Nyugat*, 16-17. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00271/08036.htm>

Kőváry Zoltán (2009). Morfium, matricídium és pszichoanalízis. Témák és variációk Csáth Géza és Kosztolányi Dezső életművében. *Thalassa*, 2: 3–38.

Mészáros Judit (2008). „...az Önök Bizottsága...” *Ferenczi Sándor, a budapesti iskola és a pszichoanalitikus emigráció*. Akadémiai, Budapest.

Szajbély Mihály (szerk. 2004). *A varázsló halála. In memoriam Csáth Géza*. Nap Kiadó, Budapest.

Szegedy-Maszák Mihály (2007). Pszichoanalízis, pszichológia és modern magyar irodalom. In: Szegedy-Maszák Mihály, Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története* II. Gondolat, Budapest. (https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_04_A_magyar_irodalom_tortenetei_2/ch59.html)

Yvette Goldberger-Joselzon

A szent, a szomorúság és az igaz Krasznahorkai Lászlónál és Tarr Bélánál*

„A mennyország szomorú.”¹

„Mindaz, ami a szomorúság szűrőjén jut el hozzám, igaz.”

„A szent központi helyet foglal el írói munkámban [...]. Amennyiben minden, amit megidézek, a szenttel áll kapcsolatban.”²

„... s az a szívszorítóan finom, fokozhatatlan szomorúság a kondo Buddhájának félrefordított tekintetében.”³

A szomorúság halálos méz

Krasznahorkai szívesebben használja a „szomorúság” szót, mint a „melankóliát”. „amit még senkinek sem sikerült meghatározni”:

„A szomorúság éltető elem. A dolgok számomra kizárólag a szomorúság állapotában nyilatkoznak meg. [...] A világmindenségben nem testi vagy szellemi teljesítményeinkkel veszünk részt, hanem az érzelmeinkkel [...] És számomra a szomorúság a legalapvetőbb mind közül. Mindaz, ami a szomorúság szűrőjén át jut el hozzám, az számomra igaz, még ha egyébként kétlem is, hogy bármiről állítható volna, hogy igaz.”⁴

Miféle kapcsolat van a szomorúság, az igaz és a szent között? És hogyan lehet e fogalmakat artikulálni?

Az író, Krasznahorkai és a filmrendező, Tarr Béla műveiben kitapintható szomorúság egy olyan művészi, lírai munka gyümölcse, amely a két művész által

* Eredeti megjelenés: Yvette Goldberger-Joselzon: Le sacré, la tristesse et le vrai chez László Krasznahorkai et Béla Tarr. *L'En-Jeu lacanien*, 2017, 29, Décembre, 127-136.

¹ Krasznahorkai László: *Háború és háború*. Magvető, Budapest, 1999, 2013. (A könyv mottója)

² Krasznahorkai László: Nagyinterjú. Készítette Oriane Jeancourt Galignani. *Transfuge*, 2013, 73, Décembre. A továbbiakban: Nagyinterjú. Minden olyan szöveget, amelynek nincs magyar eredetije vagy fordítása, saját fordításomban közlök (A ford.)

³ Krasznahorkai László: *Északról hegy, Délről tó, Nyugatról utak, Keletről folyó*. Magvető, Budapest, 2013. 42.

⁴ Nagyinterjú.

képviselt világlátást tár elénk. Krasznahorkai interjúi közvetlenül is összefüggésbe hozhatók némely írásaival. A három előadásból álló *A Théseus-általános*⁵ c. mű első darabját például a szomorúságnak szenteli. A narrátor tíz-tizenöt éves korára teszi szomorúsága alapélményét. Kíváncsiságtól hajtva, szülei tudta nélkül, a Húsvétra kapott pénzéből jegyet vesz arra a fürgeteges cirkuszi mutatványra, amely a 60-as, 70-es években egész Kelet-Európát bejárta. Ez volt az a bizonyos bebalzsamozott bálna, amelyről az 1989-ben megjelent, *Az ellenállás melankóliája* c. könyv Tarr Béla által filmre vitt *Werkmeister harmóniák* fejezetében beszél. „A közelség, a megfélemeztségnek ez a közelsége szinte megsemmisített [...], csak néztem a bálnát [...] és végtelen szomorúság tört rám. [...] Valami halálos méz...”⁶ E valós gyermekkori élményen túl olyan más fedőemlékekhez is visszanyúlunk, amelyeknek személyes vonatkozását interjúiban a szerző soha nem tagadja.

A Théseus-általános-ban tárja föl a szomorúság valószínűsíthető eredetét és szerepét, s tudatosítását arra a pillanatra teszi, amikor megértette, hogy ez az az út, amely majd elvezeti „a lényeges dolgokhoz”. Ám érzékenységének eredete továbbra is kérdés a számára: vajon együtt született-e ezzel a szomorúsággal, vagy koragyerekkorában tört elő, még a rácsos ágyban, egy magányos órán, vagy még korábban? Csupán abban biztos, hogy „egy szempillantás alatt történt, s azóta folyton rátör, bárhol, bármikor”. Ekkor szállta meg „természetes kíváncsiságát” a szomorúság, amely azóta is „a dolgok lényege” felé hajtja.

„[Van bennem] egy megfélemezhetetlen szándék, hogy kikutassam a világ tengelyét, amit azonban a szomorúság emésztő köde tökéletesen elfed. Ez tett tönkre egész életemre, s tesz tönkre ma is, hiszen... én nem úgy voltam evvel, hogy igyekeztem elkerülni, hogy próbáltam volna megszabadulni tőle, nem, szinte... hogy is mondjam, vadásztam rá...”⁷

Krasznahorkai három forrását jelöli meg az elbeszélő életét sújtó, pusztító szomorúságnak: az önsajnálatot, amely „a lehető legváratlanabban tör rá”, „a mollfordulatot a zenében”, végül pedig a szerelmet, mert ebből fakad „a legeslegtartósabb és a legeslegmélyebb szomorúság”.⁸

Micsoda hát ez a szomorúság, amelyről a szerző irodalmi megnyilvánulásaiban olyan részletekkel szolgál, amelyek már-már felérnek egy kórlappal? Ha ezt megkíséreljük kapcsolatba hozni a szomorúságot elemző pszichoanalitikus munkákkal, akkor a következő paradoxonnal szembesülünk: míg Krasznahorkai szerint a szomorúság feltárja, nem pedig torzítja a valóságot, a pszichoanalízis azt mondja, hogy a szomorúság a *tudás* akadálya.⁹ A szomorúság, vagy, ahogy a vallás hívja, a melankólia a hit elleni vétség, akik pedig elfordultak az isteni irgalomtól, nem

⁵ Krasznahorkai László: *A Théseus-általános. Titkos akadémiai előadások*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 1993. 1. előadás, 19.

⁶ Uo. 18-19.

⁷ Uo. 23.

⁸ Uo. 24-25.

⁹ Utalás a francia trubadúr költészetre, a *gai savoir*-ra és az ezzel összefüggő Nietzsche-műre: *Fröhliche Wissenschaft – La gaya scienza*, amely, ahogy ő maga mondja az *Ecce homo*-ban: „egész világosan a gaya scienza provence-i fogalmára emlékeztet”. A francia „savoir” egyszerre jelent tudást, tudományt, ismeretet. (A ford.)

részesülnek az örömben, tehát rászorgálnak a pokolra: „a »világfájdalom« elzárta előlük a fény útját, s elsodorta őket Istentől”.¹⁰

Spinoza *helyes-gondolkodásnak* hívja, s ennek sajátos affektusa a szomorúságot feloldó, a *gay savoir*-ra feljogosító öröm. És itt kapcsolódunk a pszichoanalízishez. Amikor ugyanis Krasznahorkai ezt írja: „[Van bennem] egy megfőkezhetetlen szándék a világ tengelyét megfigyelni, amit azonban a szomorúság emésztő köde tökéletesen eltakar”, ezzel bevallja, hogy el van zárva a fénytől, attól, amelyik a Másik feltételezett megismeréséből (*savoir supposé*) sugárzik. Azzal, hogy „vadászik” a szomorúságra, hogy utána ered, ahelyett hogy szabadulni akarna tőle, az elbeszélő egyenesen neki szenteli magát, neki áldozza azon vágyát, hogy eljusson annak a valaminek a megismeréséig, amit ő „a világ tengelyének” hív. Vagy inkább, képzetes megismerésből farag olyan mitikus tárgyat, amely tökéletesen kifejezi azt az affektust, indulatot, melynek rabja, s amely „átszűri” a világ kisugárzását. Krasznahorkai csakis e szomorúságba játszó, de „azt, ami (neki) igaznak tűnik”, mégis átengedő üvegen át „vesz részt a világban”. Nem szelepet keres ennek az „alapvető érzésnek”, amely, mint mondja, „tönkretette az egész életét, s teszi ma is”. Meg sem kísérli „feléleszteni a vágyat”, vagy „főlkutatni, hogyan lehetne értelmezni”, nem, „szinte élvezkedik a nem elhessegethető gondolatban”.¹¹ De ezzel éppen nem megakadályozza-e a megfejtést, nem zárja-e el az utat a tudattalan elől, s ezzel a tudás főlkutatása elől is? Nem, ő most is oda van kötözve, oda van rögzülve ehhez az affektushoz, ehhez az „emésztő ködhez”, „halálos mézhez”, amely bizonyosan elnyelné, ha írásművészete kiművelése nem szakítaná ki onnan. Mert az író Krasznahorkai nem hátrál meg a *gay savoir* előtt, a gondolt és az írott közötti egyezésben, vagyis a „helyes írásban” magára talál.

És ugyanígy beszélhetünk Tarr Bélánál „helyes képírásról”? Egy mű megtervezése, felépítése már pusztán létezésénél fogva, ha nem is gyógyír, de talán válasz erre a szomorúságra, amit a két szerző azzal, hogy kimond, le is leplez. És, furcsa módon, lírai kitalálmányaikkal az élvezet helyett azt választják, hogy eljussanak a szomorúságon átszűrt „igazhoz”, így kölcsönözve méltóságot az általuk megmutatott, nyomorúságos világnak.

A szent, „a dolgok elérhetetlen mélye”

Hogy Krasznahorkai Lászlónál milyen kapcsolatban áll egymással a szomorúság és az igaz, azt láttuk, úgyhogy most rátérek annak elemzésére, mi köti ezt a szomorúságot – az írónál és, talán a filmrendezőnél is – a szenthez:

„A szomorúság valami titokzatos módon vonz bennünket a dolgok elérhetetlen mélyéhez.”

„Engem valójában az érdekel, ami az írás előtt, kívülről van: az a valóság, amelyet az értelem nem tud végérvényesen megragadni. Tudja, mi volna jó? Egy új világ, itt,

¹⁰ Colette Soler: *Les affects lacaniens*. PUF, 2011. 70.

¹¹ Michel Bousseyroux: *Le vice du vice. Revue des collèges de clinique psychanalytique du Champ lacanien*, 2010, 9. „Lesdits déprimés”

most [...], csakis az az ember makacs, aki keresi, egyre csak keresi, ami mindörökre rejtve marad...”¹²

Krasznahorkai éppen akkor, amikor a szomorúság hátán üldözőbe veszi „a dolgok elérhetetlen mélyét”, amikor makacsul „azt a valóságot veszi célba, amelyet az értelem nem tud végérvényesen megragadni”, éppen akkor építi a művét a birtokában lévő eszközzel, vagyis az írással, még ha az, ami őt igazán érdekli, az, „ami mindörökre rejtve marad”, kívül van is az íráson.

A mű makacs, könyörtelenül halad a pályáján, az „ismétlések” érlelik, a filmrendezőnél a zavarba ejtő pőreségig, de természetesen ekkor is csak aszimptotikusan közelítve a valósághoz, hiszen az, természeténél fogva, nem megragadható. Amikor közelebb akar férközni hozzá, az író is, a rendező is olyan jóslatszerű vagy egyetemes allegóriát használ, amely költői formában létesít kapcsolatot a történelmi vagy társadalmi valósággal. A szent Krasznahorkainál („a szent központi helyet foglal el írói munkámban [...], amennyiben minden, amit megidézek, a szenttel áll kapcsolatban), csakúgy, mint Tarrnál („e kipusztíthatatlan helyeken ülő örök átok”) költői eszköz az elérhetetlen megközelítésére. Maga ez a szándék, már a keresés tárgya is, ez a világi *graal*¹³, ez a mindörökre rejtve maradó, értelemmel nem megragadható világtengely határozza meg ezt a fajta jóslatszerű beszédet – amely pusztá fellelősség volna, ha nem alapozná meg a szerzők etikája, azaz maguk-tartása –, vagyis az egyezést gondolataik, érzelmeik és az eszköz között, mellyel azon dolgoznak, hogy minderről számot adjanak.

Jacques Rancière szerint ugyanis Tarr Bélánál a film formája teljesen integrálja „a feszültséget az eső és nyomorúság törvénye, és azon gyenge, mégis elpusztíthatatlan képességünk között, hogy »tisztességet és büszkeséget« tudunk szembeállítani vele. E két etikai erőnek egy filmi erő felel meg, nevezetesen hogy a testeket mozgatjuk, hogy a környezet által rájuk gyakorolt hatást megváltoztatjuk, hogy olyan pályákra állítjuk őket, amelyek megakadályozzák a körben forgást. Ebben a vonatkozásban a filmrendező Irimiással vállal szövetséget, amennyiben megvilágosult prófétát kell látnunk benne.”¹⁴ Bár egy gyalázatos, ki tudja, még meddig süllyedő emberiséget és világot ír le, Krasznahorkai László maga soha nem vádol, szereplői mellé állva keresi azt a Kivezető Utat, amely még megmentheti a világot. De „nyertesek nincsenek [...], amikor emberi katasztrófa van, a »győzelem« szó nagyon ízléstelen”.¹⁵ Erőszak és kegyetlenség – merő ténymegállapítás csupán, nincs benne együttérzés, de valódi helyzeteket ír le. Ez mindkét, ennyiben „elkötelezettnek” mondható szerzőnk fel is háborítja. Mindketten makacsul hisznek benne, hogy – bármilyen mélyre süllyedt is – minden emberi lény méltóságra tör. Ám az etika nem azonos a jóval, nem egy közönséges és kétséges erény, hanem egy „tartalom-forma kimunkálása”¹⁶: az írói

¹² Jérôme Goude interjúja Krasznahorkai Lászlóval: Chapiteau existentiel. *Le matricule des anges*, 2011, Juin. A továbbiakban Goude-interjú. (A ford.)

¹³ A Szent Grál a kelta Artúr-legenda mitikus serlege, amelynek birtoklása az üdvösség záloga. Ennek keresésére indultak a Kerekasztal lovagjai, akiket a magyar közönség leginkább a Wagner-operákból ismer, így Parsifalt is. De Lancelot vagy Gawain sem ismeretlen számukra. Arimatriai József alakján keresztül a kereszténységhez is kapcsolódik.

¹⁴ Jacques Rancière: *Béla Tarr, Le temps d'après*. Capricci, Paris, 2011. 53.

¹⁵ Goude-interjú

¹⁶ Uo.

stílust, az irodalmi vagy filmi esztétikát összeegyeztetjük saját célkitűzésünkkel, azzal, amit átadni igyekszünk hiúság nélkül, nem üres szavakkal. Nem üzenetekre van szükség, hanem arra, hogy a szerző jelen legyen a művében.

Krasznahorkai László a *Kárhozattól* vagy a *Sátántangótól* *A torinói lóig*, amelyeknek mind ő a forgatókönyv-írója is egyben, az ótestamentumi prófétákat, a bibliai mítoszokat vagy az Apokalipszis lovasait idézi meg, de olyan, később megjelent műveiben is, mint a *Megjött Ézsaiás*, a *Háború és háború* és az *Északról hegy, Délről tó, Nyugatról utak, Keletről folyó*. Vagy, ha közvetlenül nincsenek is jelen, maga a stílus titokzatos, lenyűgöző szerkezeteivel, epikus ihletével annak az elérhetetlen világnak a folytonos közellétét, káprázatos közelségét jeleníti meg, amelytől a mi világunk el van választva, s amelyet nyelven kívüli, emberen kívüli törvények igazgatnak.

Henri Meschonnic a szentet úgy határozza meg, „mint a szavak és a dolgok, az emberek és az állatok, az emberek és a természet közötti eredeti egység mítoszát. Mint nyelv előtti egységet. Mint az első ősiséget. [...] De ne keverjük össze a szent utáni nosztalgiával, a szentre irányuló libidóval. Nagyon is emberi érzés ez, s egy bizonyosfajta költészet alkotóeleme.”¹⁷ Azt hiszem, itt fogható meg, hogyan viszonyul Krasznahorkai a szenthez: „Minden mondatommal, minden szavammal azon vagyok, hogy távolságot teremtsék az általam megidézett valóság és a szent között. Nem is író vagyok, hanem távolságszenzor.”¹⁸

A *Sátántangó*ban Irimiás, alias Jeremiás, a hamiskártyás álpróféta, a zseniális szélhámós és machinátor az emberiség árváitól, a szerencsétlen tanyasiaktól kicsalja a vitájuk tárgyát képező pénzt minden javaikkal együtt, cserébe a méltóság és a szolidaritás ígértét ajánlja, amelyet azonban a kor eltorzult szocializmusa addigra már hiteltelenné tett. Miután a közös gazdálkodás elbukott, most újfent pőrén állnak: nem csupán anyagi javaikat vették el tőlük, de álmaikat is.

Ézsaiás pedig – a *Háború és háború* előhangjának tekinthető *Megjött Ézsaiás*ban – miután rezzenéstelenül végighallgatta Korin panaszeit, szó nélkül faképnél hagyja, annyira ismeri ennek a világnak a borzalmait. „Mindent megszerezték, meg is rontottak mindent.”¹⁹ Mindössze ennyi érdeklí ma az embereket, úgyhogy nincs kedve hirdetni nekik Isten haragját. Az angyalok elfáradtak, a hülyék prófétálnak, a próféták pedig jámbor pojácák. Itt van még a Sátán, az örök átok, a rendíthetetlenül megmaradó helyek, az eső, a sár és a szél, amelyektől az Alföld, a nagy magyar síkság azzá az átokföldjévé lesz, amelytől senki nem szabadul, akár *A torinói ló*ban. Nem marad más hátra, belenyugszanak a sorsukba, elfogadják, aminek hiába próbáltak ellenállni.

A *Háború és háború* Korin Györgyével azonban Krasznahorkai kivételt tesz. A valaha megveszekedett alkoholista Korin, aki még Ézsaiás prófétát is fárasztotta, és akinek a hülye balekok sorában volna a helye, valamiképp fölűlmúlja a többieket. Megmarad ártatlannak, menthetetlenül magányosnak, ám valamit fölfedezett, és van egy álma. Ráadásul jó, empatikus, mondja Krasznahorkai a *Transfuge*-ben. E hősét sértetlenül hozza ki New-York-i kutatásaiból, s a hős aztán fölteszi az elpusztíthatatlan

¹⁷ Henri Meschonnic: *Le sacré, le divin et le religieux*. Bayad, Paris, 2004.

¹⁸ Nagyinterjú

¹⁹ Krasznahorkai László: *Megjött Ézsaiás*. Magvető, Budapest, 1999, 2013.

internetre a Történelem borzalmi elől menekülő négy bolyongó angyali férfiről szóló titokzatos és csodálatos kéziratot, amelyre a Sátán és az emberek minden ármányát kijátszva bukkant a Levéltárban. De ahogy az ókori istenek örök élettel ajándékoztak meg némely kivételezett halandót, úgy Krasznahorkai azzal ajándékozza meg Korint, hogy beengedi a valóságos világba. „Korin bizony valóságos”, mondja a *Transfuge*-ben. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a svájci Schaffhausen múzeumának falán egy, Bukta Imre által készített emléktábla van, s ugyanitt áll Mario Mertz alumíniumból készült iglujja, mert Korin a szent kéziratot ilyen igluban akarta biztonságban tudni. A táblát 1999 májusában avatták föl Bukta Imre, Krasznahorkai László és a teremőr jelenlétében. Fotók is készültek az eseményről. Bárki elolvashatja azt a mondatot, amelyet Korin hagyott ránk: „Itt lőtte fejbe magát Korim György, Krasznahorkai László *Háború és háború* című regényének hőse, aki hiába kereste, nem találta, amit úgy hívott: a Kivezető Út.”²⁰

A valóságos világ, az rendben van, de hogy ennek az az ára, hogy idő előtt meghalunk! Nagyon hatott rám ez a történet, amelyik arról szól, hogyan siklik át az író a prófétaiból, a szentből a sátán-példázatba, sőt, a humorral teli mágiába.

Krasznahorkai és Tarr ereje abban áll, hogy világlátásukat úgy adják át nekünk, hogy ehhez a szent utáni vágy – az ő és a mi vágyunk – erejét használják. Szétdarabolják érzékenységünket, szorongást keltenek bennünk, amit egyre csak fokoznak, és így nyugtalanságot ültetnek belénk. Az ótestamentumi utalások nyilvánvalóak, így annál szembeötlőbb a paródia.

Mindez mégsem káromlás, a szent megmarad szimbólumnak, de azzal a céllal, hogy megvilágítson, tisztánlátóvá tegyen, hogy szemünket rányissa az általuk leleplezett világ valódiságára. Ezek a művek nem pusztán allegóriák, közvetlen kapcsolatban állnak az országgal, a világgal, az 1960-as, '70-es évek és a ma politikai-gazdasági helyzetével. Tarr Béla egyébként cáfolja, hogy allegóriáról volna szó, azt mondja, ő csupán lefilmezi a tapintható valóságot.

És megint csak: mi volna hát a szent?

A profán és az isteni közötti közvetítő kapocs. A rituális cselekedetek, a vallási szimbólumok, a mítoszok, a művészetek... (Larousse) Etimológiailag a latin *sacer*, *sacra*, *sacrum* szóból ered, ami *elkülönítést* jelent, ez pedig a *sancire*: *sérthetetlené tesz, megtilt* igéből jön.

A tabu egy változata, egyszerre tiszta és tisztátalan, az a funkciója, hogy sűrítse és korlátok közé szorítsa az élvezetet. Elkülönített, elzárt, érinthetetlen tárgy, „semmi valóságos, csupa beszéd, fikció, de ez tartja egyben egy közösség jeleit, ez szimbolikus rendjének záróköve [...]. Míg a szent nem valóságos, a benne sűrűsödő élvezet nagyon is az.”²¹ Tiszteletet és áldozatot követel, de azt is tudjuk, hogy hihetetlen erőszakot tud elszabadítani, ha olyan egyetemleges diskurzus része, amely szent tárgyait ránk kényszerítené.²²

²⁰ Elolvasható a Cambourakis Kiadó honlapján: <https://guerreetguerre.files.wordpress.com/2013/12/7.jpg> A 2013-as kiadásban, amelyről a cikkben szó van, a főhőst már Korin, és nem Korim Györgynek hívják. (A ford.)

²¹ Jacques-Alain Miller: Le retour du blasphème. *Lacan quotidien*, 2015, 452, Janvier.

²² Vö. Gil Caroz a *Lacan quotidien* 474. számában

Itt van ez a Lacan-mondat a X., „A szorongás” szeminárium „Buddha szemhéja” címet viselő fejezetéből, amely *A velencei kalmár* Shylockja kapcsán született:

„Ugyanis semmilyen írott történelem, semmilyen szent könyv, vagyis, hogy végre kimondjuk, semmilyen biblia, pláne nem a héber Biblia nem tud rávenni, hogy megtapasztaljuk a szent terét, ahol az igazság idejét emlegetik, amely az Isten-viszonnal való könyörtelen találkozás óráját üti, mindez azzal az isteni gonoszsággal, amely miatt mindig testünkkel fizetjük meg adósságunkat.”²³

Lacan a héber Biblia (például Jeremiás, XV) kapcsán „*isteni gonoszságról*” beszél, nem pedig átokról, kárhozatról, Sátánról vagy Mastemannról, a Krasznahorkai-műveket átható sátáni alakzatokról. Így a rossz a sötétség oldalára gyűlik, tehát bármikor folyamodhatunk az isteni megbocsátáshoz. De a Könyv, a Biblia ama szent terében, ahol elszabadul az isteni gonoszság, „*az igazság ideje az Isten-viszonnal való könyörtelen találkozás óráját üti*”. Az adósságot egyedül a hús-zálog törölheti el.

Krasznahorkai, persze a maga testére szabva, bibliai témákat választ, így tartja életben a szent utáni vágyakozását. Ezek eposzi, szimbolikus, nagyszabású megformálása könnyen elfér nagy ívű írásmódjában. De a mű testében – és olvasásakor ez az, ami mindig megrendítő – ott van az is, ami inog, célt téveszt, ami kínzó, ami formája vesztett. Legyen az az ártatlan alakja vagy a rejtett kincs, a kivihetetlen álom, a csodálatos kert keresése, semmilyen parabola nem nyer egérutat, hogy megszabaduljon az előre tudható kudarc terhétől. Vajon ez a megmaradó valami szüli a vágyat, amelyet el is torlaszol? Ez a valami, amelynek súlyától nem lehet szabadulni? Mi ad értelmet mindezeknek a szárnyalásoknak, majd vet ki rájuk adót? Micsoda az a szent osztályrész, amelyet a mű életben maradásáért / életben tartásáért követel a teljesség-Isten?

Ezért találjuk ugyanazon utalásokat Ézsaiásra és a Jeremiás-paródia Irimiásra, aki az isteni küldött álarcát ölti, s ekként vádolja és sújtja a szerencsétleneket, azaz a züllött népet, aki miatt elszabadul Isten haragja. A Bibliában ezek a bálványimádók, idióták, hitehagyottak, testben körülmetéltek, de szívben körülmetéletlenek. Az odahagyott telep magyar parasztjait vádolják alkoholizmussal, saját értékeik és törekvéseik megtagadásával, gyengeséggel, gyávasággal, túlérzékenységgel, sőt, a kis Estike gondatlanságból elkövetett „fömláldozásával” is.

Míg Jeremiás a hívők számára az isteni szó követe, Irimiás nem téveszti meg az olvasót, aki mindenképp csodálni fogja a leleményes szélhámost. A *Sátántangóban*, a könyvben és a filmben egyaránt, de Krasznahorkai és Tarr egyéb munkáikban is idealizálják a tárgyat, ám a hol csak sejthető, hol ironikus, éppen ezért a tárgyat távol is tartó vádjukkal meg is fosztják szent jellegétől. Az írásmód, a stílus révén lebontják, amit kimunkálnak, mindeközben szorosan kötődnek a szenthez, illetve az egyetemeshöz, ami elfedi, amit megmutat, vagy ujjal mutat arra, amit elfed. A szent elszenttelenedik, a vele járó élvezet megsemmisül s beköltözik a félig-mondottba és a mű szépségébe, nem pedig abba a tárgyba, ami körül kibomlik. A szent annak egyik eszköze, hogy ki tudjuk tapintani a társadalmi, politikai, emberi valóságot, ám az, hogy miképp teremtünk kapcsolatot közöttük, már az olvasó-néző dolga.

²³ Jacques Lacan: *Le séminaire. Livre X. L'angoisse*. Seuil, Paris, 2004. Chapitre xvi.

Miképpen az az erőfeszítés is, hogy megszabaduljon belső falaitól és az e falak nyújtotta oltalomtól, mert így föltétlenül magával sodorják e fenséges művek.

Horváth Ágnes fordítása

Gáborjáni Orsolya

Anyavágy nőknél – a Perszephoné-jelenség okai és tünetei

Tanulmányomban az általam „Perszephoné-jelenségnek” nevezett tünetegyüttest vizsgálom. Ez a jelenség akkor lép fel, amikor fiatalabb nők erős kötődést, függőséget éreznek – rendszeres kapcsolat során – náluk idősebb nők iránt. Ez a viszony változó időtartamú lehet, de az általam ismert esetekben legalább egy évig fennáll, és a szexualitás is megjelenhet/megjelenik a két fél között. Feltáró vizsgálatomban a téma személyes jellege miatt retrospektív mélyinterjúkkal közelítettem meg ezt a jelenséget, különös tekintettel a fejlődéslélektani, illetve személyiséglélektani vonatkozásokra. Az interjúkban részletesen foglalkoztam az alany gyermekkorával, a szülőkkel való korai kapcsolatával, illetve más kapcsolatokkal is, amelyek a jelenség szempontjából fontosak lehetnek. Az interjúk egyik fő konklúziója, hogy ezeknek a fiatal nőknek az életére jellemző a sodródás, az az érzés, hogy „csak úgy megtörténnek velük az események”, és a legtöbb esetben képtelenek nemet mondani – hasonlóan a mitológiai Perszephonéhoz, aki folyamatosan sodródott anyjától a férjéig, majd vissza, örök körforgásban.

Perszephoné

Perszephoné nem csupán az alvilág uralkodónője volt, hanem egy elrabolts leány, akit lesodort az „élet” az alvilágba, miközben ő a földön akart maradni, ahol anyjával, Démétérrel lehetett. Perszephoné határozatlanságáról tesz tanúbizonyságot, hogy amikor végül Hádész, a férj, felengedi Démétérhez az összezavarodott – most már – asszonyt, az elfogad az alvilág urától egy gránátalmamagot, amit lenyel, s így végérvényesen megpecsételi saját sorsát, és érvényesíti házasságukat Hádésszal. Aki ugyanis eszik az alvilág gyümölcséből, soha nem hagyhatja el az alvilágot véglegesen, mindig vissza kell térnie oda. Ezért alakult úgy Perszephoné sorsa, hogy az év kétharmadát anyjával töltötte a földön, egyharmadát pedig Hádésszal az alvilágban.

A japán származású, amerikai pszichiáter, Bolen (2008) személyiség alaptípusokat határoz meg, melyeket a görög mitológia istennőivel személyesít meg. Könyvében sorra veszi, melyek azok a tulajdonságok, amelyek a Perszephoné-típusú személyt jellemzik: mindig az elvárásoknak megfelelően viselkedik, hajlékony, kerül a konfliktusokat, soha nem mond nyíltan nemet, a felelősség teljes hiánya jellemzi, szorongó, és mindig a visszajelzésekre vár és vágyik. Bolen szerint a Perszephoné-

típusú nőknek az a feladatuk, hogy megharcoljanak saját passzivitásukkal, sodorhatóságukkal, illetve felületességükkel. Perszephoné kötődése anyjához ambivalens. Amikor Hádész elrabolja őt, látszólag ellenáll, kiabál, félelemmel tölti el az alvilág urának viselkedése, de amikor végleg visszamehetne anyjához, mégis lenyeli a magot, s ez örökre odaköti az alvilághoz. Démétér nyújtja a biztonságot, a melegséget, amihez Perszephoné visszavágyik, Hádész viszont az anyától való leválást biztosítja a számára. Amikor azonban az év egyharmad részében Hádésszel él együtt, még itt, az alvilágban is megtalálja a nőt, aki pótolhatja számára a vágyott anyai melegséget: ez az anyapótlék Hekaté, a háromfejű Istennő. Amikor Hádész elragadja a földről Perszephonét, egyedül Hekaté hallja meg a lány sikolyát, és ő vezeti a hónapok óta lányát kereső Démétért az alvilágba. Hekaté ezután állandó kísérője lesz Perszephonénak, aki így a földön és a föld alatt is megszerzi magának a vágyott anyát. Perszephoné mind az anyja, mind a férje felé megfelelési kényszerrel terheltén élt, ráadásul tele büntudattal, hiszen élete mindkét fontos szereplőjének hazudott. A kislányos, éretlen viselkedés keveredik az érett, öntudatos, szinte kemény nő viselkedésével.

Módszer

Alanyok

Interjúalanyaimat különbözőképp válogattam össze, elsősorban a hólabda-módszert alkalmaztam. Később találtam az interneten egy anonim dependencia-csoportot, valamint elmentem egy másik dependencia-csoport egyik ülésére, innen is szereztem egy-egy válaszadót. A többieket úgy találtam, hogy egyre több embernek meséltem erről a témáról, és beszélgetés közben olykor kiderült, hogy az adott személy is szenved vagy szenvedett ilyen függőségtől, vállalkozott a beszélgetésre.

Hét interjúalanyom volt: 21 és 46 év közötti nők; többségük többdiplomás, egyiküknek érettségije van, egyikük pedig még egyetemre jár.

Eszközök, eljárás

Mostani feltáró vizsgálatomhoz retrospektív (interjú)-módszert alkalmaztam, melynek hátránya az emlékezés szubjektivitása, viszont lehetővé teszi, hogy egy eddig nem vizsgált területen rövid idő alatt több alanytól szerezzek adatokat, és egyezéseket mutassak ki a szövegek között. E módszer mellett szól az is, hogy komplexitása miatt ezt a témát nem lehet másképp kutatni, egyetlen kérdőív vagy teszt sem fedti le ezt a tárgykört. Az interjúkat személyesen készítettem el, egyet leszámítva, amelyet skype-on kiviteleztem a földrajzi távolság miatt. Az interjúk körülbelül másfél órán át tartottak, a legrövidebb interjú hossza 40 perc, a leghosszabbé 2 óra volt. A beszélgetés egy előre elkészített kérdéssor alapján zajlott, de természetesen a közben felmerült témakörökre rákérdeztem soron kívül. A felvett szövegeket lejegyeztem, és kvalitatív tartalomelemzést végeztem rajtuk.

Komplexus

„A komplexusok leképezik a problematikus és a személyiségünket formáló kölcsönhatásokat, aztán gyermekkorunk és későbbi életünk kapcsolattörténeteit meg a hozzájuk tartozó érzelmeket és indulatokat, továbbá az ezek ellen alkalmazott elhárításformákat, és mindebből kinövő várakozásunkat, hogy milyen is lesz egyáltalán az élet” – írja Verena Kast (2006). A komplexusok egész életünkben kialakulhatnak, de nagyon jelentős a gyermekkorban lejátszódó interakciók hatása. Ha ezek problematikusak, erős érzelmeket, indulatokat váltanak ki belőlünk, akkor komplexus alakul ki, és ezután már minden hasonló eseményt ennek fényében értelmezünk, és minden ilyen vagy ehhez nagyon hasonló esemény tovább erősíti a komplexust. (Kast, 2006.) Az általam meginterjúvolt fiatal nőknél – elmondásuk alapján – abban a pillanatban alakult ki dependens érzés, amikor visszautasítást tapasztaltak az idősebb nő részéről. Előfordult olyan eset, hogy az idősebb nő korát tekintve interjúalanyom anyja lehetett volna, de olyan is volt, hogy a két személy között csak 5-6 év volt a korkülönbség. A fiatalabb és idősebb nő viszonyában tehát nem a kronológiai kor a meghatározó. A megkérdezettek többsége az anyakeresést említi mint lehetséges kiváltó okot az idősebb nők iránti vonzalomban.

A jungi anyakomplexus kifejezés bemutatásához előbb azonban az úgynevezett anyaarchetípust kell megismerni: „a bölcsesség és az értelmén túli szellemi magasság, a jóságos melengető, hordozó, növekedést, termékenységet és táplálékot adó elem, a mágikus átváltozás helye, az újjászületés, a segítő ösztön vagy impulzus, ami titkos, rejtett, sötét, túlnyomó mélység, a halottak birodalma, az elnyelő csábító és megmérgező, s aki elől nincs menekvés”. (Jung, 1994, 41.) Jung elkülönítette egymástól a fiú- és a lánygyermek anyakomplexusát, írja Kast; mindkettő lehet pozitív vagy negatív, attól függően, hogy az anya hogyan közeledett gyermekéhez gyerekkorában. A pozitív anyakomplexusban szenvedő lányok gyermekként szoros kapcsolatot ápoltak édesanyjukkal, így felnőttként a családnak szentelik életüket. Az ilyen emberekből árad a nőiség és az anyaság, ám ha a gyerekeik elköltöznek otthonról, feltűnően összeroskadnak, és nem tudnak magukra találni. Jellemző még ezekre a nőkre, hogy utálnak dönteni, kerülik a fájdalmat és a megrendülést. Ezzel szemben a negatív anyakomplexus jellemzői a következők: gyermekkorban sok elutasításban van részük, állandóan betegeskednek. Ezek a lányok felnőttkorukban képtelenek másokhoz tartozni, valamiféle ösbizalmatlanságot élnek meg nap mint nap. A férfiakhoz nem tudnak közel kerülni, nem ismerik az önátadás fogalmát, sem intim beszélgetések formájában, sem a szexben. (Kast, 2006)

Annak ellenére, hogy válaszadóim nem számoltak be arról, hogy hidegség vette volna őket körül gyermekkorukban, és egy interjúalanyomat leszámítva mindnek jó volt a kapcsolata az édesanyjával, a negatív anyakomplexus tüneteit mégis a legtöbb vizsgált személynél tapasztaltam. Leginkább az volt a feltűnő, hogy a szimptómák nem tudatosultak ezeknél a fiatal nőknél, hanem (élet)történeteik alapján lehetett ezekre következtetni. Ennek egyik jele volt, hogy öt interjúalanyomnak a legtöbb esetben házasságban élő személlyel volt intim kapcsolata – legyen ez a személy nő vagy férfi –, tehát olyan személlyel, akivel csekély volt az esély a kölcsönös elköteleződésre. Történeteik visszatérő eleme, hogy olyan helyzetekbe bonyolódnak,

amelyekben úgy érzik, nem ők irányítják az eseményeket. Ez adódhat abból, hogy félnek konfrontálódni, illetve tartanak attól, hogy nem fogadják el, vagy esetleg kevésbé szeretik őket, ha nemet mondanak bizonyos szituációkra.

Ha az anya-archetípust keresik alanyaik az idősebb nőkben, akkor Jung elmélete alapján elképzelhető, hogy ugyan kielégítő és szeretetteljes a kapcsolatuk saját édesanyjukkal, viszont az anya nem felel meg a kollektív tudattalanban lévő anya-archetípusnak; ezért keresik folyamatosan a „másik anyát”. Az is előfordulhat azonban, hogy problematikus a kapcsolat anya és lánya között, és emiatt jött létre a folytonos „anya-keresés”, egy olyan személyé, aki az eredeti kapcsolatot reparálhatja (de végül is a komplexus kiváltotta helyzetekben mégis megismétli). Kast szerint: „A komplexusokban a jelek szerint bonyolultan keverednek a tényleges élmények és a fantáziaképek, a megcsalatott várakozások és más efféle lelki tartalmak.” (Kast, 2006, 26.) Sokszor az volt a benyomásom a vizsgálat során, hogy interjúalanyaim leginkább azért reagáltak szélsőségesen bizonyos eseményekre az idősebb nővel kapcsolatban, mert egészen mást képzeltek el, mást vártak, mint ami végül történt/történhetett. Nem konkrét eseményeknél volt ez szembeötlő, hanem az interjúalanyok indulattól fűtött elbeszéléseinél, amikor arról számoltak be, hogy az idősebb nő hogyan reagált egy-egy gondolatukra vagy ajándékukra. Kívülről hallgatva ezeket a reakciókat, az idősebb nők által adott válasz nem volt más, mint fáradt, kimerült emberi válasz; sem több, sem kevesebb. Ugyanis a fiatalabb nők *mindent* akarnak az idősebbtől, és ez a végletekig elfárasztja az utóbbiakat. Mivel az interjúkban a szexualitás és a függőség mutatkozott a leginkább kiugró tartalmaknak, e témák köré építettem dolgozatom anyagát. Az alábbiakban ezeket mutatom be és vizsgálom pszichoanalitikus értelmezési keretekben.

Szexualitás

Interjúalanyaim közül csak egy definiálta magát homoszexuálisnak, az összes többi személy heteroszexuálisnak vallotta magát. Fontos megemlíteni azonban, hogy a leszbikus interjúalanyunk is csak idősebb nőkkel alakult ki ez a függőségi, gyötrelmes viszonya, más kapcsolataiban, ahol egyidős vagy fiatalabb nővel volt intim kapcsolata, azok dependenciától mentesek voltak. Elemzésem szempontjából meghatározó, hogy mindig idősebb volt a nő, aki iránt kialakult a függőség. Bálint Alice sorolja fel a primer tárgykapcsolatok jellegzetességei között, hogy az anya és a gyermek libidója egymásra irányul, létrejön a kölcsönös kielégülés, és megszűnnek a testhatárok. (Bálint Alice, 1941/1999, 107.) Több interjúalanyom is beszámolt arról, hogy az idősebb nők azzal magyarázták homoerotikus vonzalmukat a fiatalabbak felé, hogy volt bennük egy olyan egyedi érzés, amit azelőtt még sosem éltek meg, nevezetesen: „egyszerűen megszűntek a testhatárok”. Az idősebb nőkkel nem volt módomban beszélni, az ő motivációjukról csak a vizsgált személyek interpretációin keresztül tudtam tájékozódni. Azt gyanítom, hogy az idősebb nők – miután mindegyik heteroszexuálisnak mondta magát – talán jobban szégyellték ezt a szoros kapcsolatot a fiatalabb nőkkel, és az erotikus közeledést akarták megmagyarázni a „megszűntek a testhatárok” gondolattal.

A csecsemők fejlődésének Margaret Mahler által elkülönített második szakasza, az 1-5 hónapos csecsemőknél megjelenő szimbiotikus fázis is nagyjából arról szól, amiről interjúalanyaim beszámoltak. Mahler szerint a csecsemő úgy érzi, mintha ő és az anyja úgynevezett duáluniót alkotnának együtt, amelyet egy közös határ vesz körül. Ebben az egybeolvadt állapotban az én még nem vált le a nem-énről, és az erre az állapotra való regresszióval magyarázható a fiatalabb nők vágya. Az egybeolvadás náluk eljut az erotikus fantáziálásig, ami elmondásuk alapján a csókig terjed, illetve addig a képig, hogy meztelenül fekszenek egymás mellett. Ennél konkrétabb aktus, legalábbis elmondásuk alapján, nem jut eszükbe. A mahleri elmélet szerint lehetséges, hogy ebben a korai időszakban valami trauma érte a fiatal nőt, és emiatt vágnak annyira az összeolvadásra az idősebb nővel. (Cole, 2006)

Az egyik válaszadóm így jellemezte tömören az érzéseit az idősebb nő felé: „Mindenre vágyom. Hogy legyen a barátnóm, a beszélgetőpartnerem, a testvérem, az anyám, a szeretóm.” Ez a megfogalmazás is mutatja, hogy teljesen irreálisak a vágyak, amiket a fiatalabb nő érez az idősebb iránt. Interjúalanyaim nagy valószínűséggel az „otthon érzésére” vágytak, és arra, hogy egy személy azt a biztonságot tudja nyújtani nekik, amire egy gyermek is vágyik otthon. Legfőképpen hogy vigyáznak rá. Lehet, hogy az állandó megbántottság, az áhított személy eltávoztása esetén érzett szeparációs szorongás emiatt alakul ki a fiatalabb nőkben. Mert érzik, hogy az idősebb nők nem tudják megadni számukra a vágyott otthon-érzést. Ezt már nem adhatja meg nekik senki, és ezzel a vizsgált személyek is tisztában voltak/vannak.

Az anyai testhez való korai viszony meghatározó a tárgyakhoz kapcsolódó élmények internalizálása és így a későbbi tárgykapcsolatok és érzet szempontjából.

„A gyermek fejlődésében az anyai test, helyesebben az anyai testtel kapcsolatos tudattalan fantáziák rejtik magukban a tárgykapcsolati ambivalenciát. Az anya teste különféle tárgyakkal telített: benne rejlik a táplálékot is adó anyamell, de tartalmazza az apai péniszt is, és jelen vannak az anya hasában növekvő kisbabák is. A fejlődés, a felettes én kialakulása úgy fogalmazható meg, mint az anyai testtel kapcsolatos fantáziák internalizációja. Már az élet első hónapjában megkezdődik a tárgyakkal kapcsolatos élmények, kapcsolatok belsővé tétele, a saját test koncepciójának kialakítása. Az internalizált tárgykapcsolatok felépítése és a belső tárgyi világgal kapcsolatos fantáziák és szorongások határozzák meg a személy viselkedését és érzetét.” (Kende, 2005, 64.)

Egyik interjúalanyom arról számolt be, hogy az külön vonzotta az idősebb nőben, hogy gyereke van. Az, hogy kinél alakul ki ez a függőségi érzés, rengeteg dologtól függ, többek között attól is, hogyan alakulnak a saját fantáziái, mit és miként internalizál, és hogyan viselkedik ezek után az adott személy. Freud „A nőiség” című előadásában így vélekedett: „A kisleánynak az a vágya, hogy az anyának gyereket csináljon.” (Freud 1933/1999) Elképzelhető, hogy ez váltja ki azt a túlfűtött szexualitást, ami körülengi ezeket a kapcsolatokat?

Verena Kast a serdülő lányok hasonló jellegű vonzódásairól beszél, amely éppen az anyától való leválást segíti elő:

„[A] más lányokkal-asszonyokkal való kapcsolat olyan különleges színezetű élményt is közvetít, amelyre úgy vélem, leginkább az a szó illik, hogy »animajellegű«: varázsos hangulat ez, egymáshoz kötődés és egyszermind a lélek kitágulása valami könnyed biztonságban, az erotikus megszólítotttság egy formája, amely nem akar rögtön a tettek mezejére lépni, az elbűvölő női lehetőségek, gyöngédségek, amelyeket csak úgy egyszerűen ki szabad próbálni.” (Kast, 2006, 27.)

Válaszadóim többsége arról számolt be, hogy egészen kicsi gyermekkorban, akár már óvodában jelentkeztek náluk azok a tünetek, amelyek a Perszeophoné-jelenséget fedik le: erős dependencia az idősebb nővel kapcsolatban, erotikus vágyak, álmok, fantáziák, állandó sértődöttség, megbántottság érzés, kicsinek, elhagyatottnak, elveszettnek érzik magukat mind a kiszemelt nő társaságában, mind pedig annak hiányában. Minél idősebbek lettek, annál erőteljesebben jelentek meg a fent említett tünetek, és míg gyermekkorban nem teljesedett ki az erotikus vágy tényleges aktussá, ez felnőttkorban több válaszadómnál is megtörtént. De nem csupán a szexuális vágy lett erősebb később, hanem az állandó megbántottság is, a „soha nem elég” érzése és az indokolatlan frusztráltsággal vegyes szorongás is a másik jelenlétében. Interjúalanyaim elmondása alapján a függőségi érzés erősségét és időtartalmát nem befolyásolja, hogy történik-e konkrét aktus a két nő között vagy nem, mindössze mohóbb lesz a vágy a szexualitáson keresztül elfogadtatni magukat a másikkal, mint abban az esetben, ha nem történik erotikus aktus.

Válaszadóim erotikus érzéseit több elmélettel is meg lehet magyarázni (többek között a mahleri elmélettel), az idősebb nők vonzódását viszont, akik soha azelőtt vagy azután nem létesítettek szexuális aktust nővel, milyen elmélettel lehet alátámasztani? Válaszadóim szerint az idősebb nők nem komplexussal voltak benne ezekben a viszonyokban. A queer elmélet egyfajta magyarázatot adhat arra, hogyan lehetséges az, hogy az egyébként heteroszexuális életformájú és identitású emberek miért kezdenek el erőteljes vágyat érezni a saját nemükhöz tartozó emberek iránt.

„Tág értelemben a queer-elmélet azokat a gesztusokat, illetve analitikus modelleket írja le, amelyek a biológiai nem, a társadalmi nem és a szexuális vágy között tételezett állítólag stabil viszony inkoherenciáját dramatizálják. A queer ellenáll ennek a stabilitás-modellnek – amely a heteroszexualitást eredendőnek tartja, pedig helyesebb lenne inkább következményként tekinteni rá –, s a biológiai nem, a társadalmi nem és a vágy össze nem illeszkedő pontjaira összpontosít. [...] Egy olyan társadalomban, amelyben a férfiak nem nyomnák el a nőket, és a szexualitás kifejeződését valóban az érzelmek alakítanák, a homoszexualitás és a heteroszexualitás kategóriája egyszerűen értelmét veszítené” (Jagose, 2003)

Lehetséges-e ezt a jelenséget a női homoszexualitás valamely megközelítése felől értelmezni? Ferenczi Sándor 1932-es *Klinikai naplójában* a női homoszexualitás elkerülhetetlenségét hangsúlyozza, az anyai kötődés univerzális eszméjéből kiindulva, de Ferenczi szerint ezt át kell terelni az „anatómiának megfelelő” szerelembe, amely passzív, befogadó és heteroszexuális. (Ferenczi, 1996; Borgos, 2013)

Helene Deutsch „A női homoszexualitásról” című tanulmányában így ír: „A homoszexuális nő látszólagos preödipális kapcsolódása az anyához ugyancsak posztödipális regresszió; a női homoszexualitás nem egyszerű fixáció az anyára mint a szerelem első tárgyára, hanem a visszatérés meglehetősen komplikált folyamata.” (Deutsch, 1932) Deutsch tehát összekapcsolja a homoszexualitást az anyával való kapcsolattal, vagyis az anyához mint szerelmi tárgyhoz való viszonyulás analóg a homoszexuális viszonyban két nő között kialakult, egymáshoz való kapcsolódással.

A homoszexualitásról folyó diskurzust az 1970-es évekig a patológiás felfogás uralta (Ritter, 2010), ezután viszont egészen más irányba folytatódott a diskurzus. Julia Kristeva, Helene Deutsch-hoz hasonlóan, szintén kapcsolatba hozza a leszbikus érzelmeket az anyához fűződő érzésekkel, de a „homoszexualitás mint patológia” elgondolás nélkül. „A nők sok esetben olyan szerelmi tárgyakat keresnek, akik olyan módon értik őket, ahogy anyjuk tette, s nem olyat, akik a vágyban partnerek.” (Kristeva, 1997; Ritter, 2014.)

Egy magát hívő katolikusnak valló válaszadóm mélyen tiltakozott, amikor rátértem az idősebb nő iránt érzett esetleges szexuális vágyára. „Nem vagyok homokos!” – tört ki belőle, majd amikor kicsit később újra rákérdeztem erre a számára nyilvánvalóan kínos kérdésre, ezt válaszolta: „Sokszor elképzelttem, hogy csókolózom vele [az idősebb nővel], de akkor undorodva összeborzongtam”. Végül valamivel később ő maga tért vissza ehhez a témához. Szinte suttogva ezt kérdezte: „Lehet, hogy biszex vagyok?” Az összes interjú végén kiderült, hogy jelen volt ezekben a kapcsolatokban a szexualitás vagy valamiféle vágy, amit egy-két interjúalanyom nem kötött az erotikához, csak valamiféle „rezgéshez, állandó feszültséghez”.

A hétből négy interjúalanyomnak volt szexuális kapcsolata idősebb nővel. A négyből hárman arról számoltak be, hogy mielőtt bármilyen testi kontaktus létesült volna kettejük között, megállás nélkül arról ábrándoztak, álmodoztak vagy álmodtak, hogy csókolóznak az adott nővel. Érdekes módon viszont a fantáziálás során nem léptek tovább, a csók volt a legtöbb, erre vágytak, más érintésre nem. Amikor megtörtént a csók, „soha nem érzett érzés-kavalkád járta át a testüket”, és ugyan – elmondásuk alapján – nekik elég lett volna ennyi, általában az idősebb nők kezdeményezték a folytatást, nekik többre volt szükségük. Bálint Mihály így ír az orális mohóságról: „Az ilyen szükségletek minden vágyott tárgya a tejet szimbolizálja; minden személy, akire ezek a vágyak irányulnak, a »jó« vagy a »rossz« anyát (anyamellet) képviseli.” (Bálint, 1930/1999, 31.) Bálint Mihály Bálint Alice gondolatait idézi könyvében, amely az orális vagy orálszadisztikus szeretetről szól: „Az orálerotizmus voltaképpen az elsődleges tárgyszeretet egyik legfontosabb kifejeződési formája. [...] az elsődleges tárgyszeretet jellemzői a következők: tehetetlenség, mohóság és kielégületlenség.” (Bálint, 1930/1999, 32.)

„illuzórikus korreláció” is, de mivel ennyire tendenciaszerűen megjelent, feltételezni lehet valamiféle kapcsolatot az apahiány és az anyavágy között. Ez meglepő tapasztalat, és magyarázatot egyelőre nem találtam erre a jelenségre. A hét beszélgetőpartner közül kettőnek még gyermekkorában meghalt az apja, a többi alanynak pedig annyira kevés kapcsolata volt az apjával, hogy alig tudtak a kérdéseimre válaszolni. A vizsgált alanyok egy személy kivételével arról számoltak be, hogy gyermekkorukban az apa kevésbé volt jelen a családban. Az apák nem érdeklődtek a lányuk hogyléte iránt, de még a lányok tanulmányaival kapcsolatban sem tettek fel kérdéseket soha. Nem csupán a verbalitás szintjén volt szegényes ez a kapcsolat, hanem fizikailag is: az apa soha nem érintette meg a lányát, nem ölelte meg, nem adott puszit, nem simította meg a vállát vagy a hátát. Interjúalanyaim beszámolóí alapján ezek az apák nagyon visszafogottak, visszahúzódóak voltak, csöndesek és szerények. Épp ezért felvethető az inceszt-tabu kérdése; ezek az apák annyira vigyáztak arra, nehogy úgy érjenek a lányukhoz, hogy az incesztus-gyanúra adjon okot, hogy végül semmiféle intim érintést nem kezdeményeztek.

Egy másik jellegzetesség volt az idősebb testvérhez, nevezetesen a nővérhez való viszony. Az idősebb testvér felé érzett megfelelési vágy és kényszer hasonló a szülőkkel kapcsolatos igényhez, hogy feltétel nélkül elfogadják a gyereket. Több interjúalanyomnál is az a helyzet jött létre, hogy a feltétel nélküli elfogadás vágya a nővér felé alakult ki, az idősebb testvér viszont elutasító viselkedést tanúsított a testvérével szemben, interakcióikat a megvetés, az el nem fogadás és a megszegyenítés jellemezte. Öt interjúalanyomnak még felnőttkorában is problematikus a nővérről való kapcsolata, egybehangzóan azt mondták, hogy a mai napig félnek a testvérük reakcióitól.

„Az autokratikus, tekintélyelvű és rideg család kodependenciához vezet.” (Hemfelt, Minirth, Meier, 2009) Ez válasz lehetne a függés kialakulásának kérdésére, de a hétből csak egy interjúalany panaszkodott tekintélyelvű neveltetésről. Ezeknél az eseteknél ráadásul még az is feltárandó kérdés, hogy ez a függőség miért éppen idősebb nők felé irányul. A párkapcsolatainkban hogyan lehetséges, hogy nem jellemzi őket ez a fajta viszonyulás? Hemfelt és munkatársai szerint a függőségnek van egy jellemző dinamikája:

Fájdalom, szeretethiány, alacsony önértékelés

Függés

Növekvő fájdalom, súlyosbodás, érzéketlenség

Fájdalmas következmények, a kapcsolatok hanyatlása

Bűntudat, szégyen

Amikor megkérdeztem interjúalanyaimat, hogy van-e valamiféle dinamikája egyrészt a kapcsolatnak, másrészt a bennük zajló érzelmeknek, hasonlóan mesélték el nekem ezeket a lépcsőfokokat, ahogyan a fenti szerzők ezt leírják. Legkülönösebb a végén a bűntudat és a szégyen, függetlenül attól, történt-e szexuális aktus vagy nem. Azt éreztem, hogy mindegy, hogy történt-e vagy nem, mert az érzés, a vágy, az erotika ott volt a levegőben minden esetben, és bizonyos embereknél már az is bűntudatot szül.

A tünetegyüttes felidézheti azt a jelenséget, amit Bálint Mihály oknofiliának, anyai konténernek nevezett el. (Bálint, 1959) A tárgy (Bálint itt elsősorban az anyára gondol) és az én elkülönülésétől való szorongás ellen kialakított védekező mechanizmus egyik formája, amikor az én a tárgyhoz kötődik, szinte a függőségig. (A másik, amit filobatizmusnak nevezett, amikor az én elutasítja a tárgyhoz való kötődést, és a saját erejében, illetve képességeiben bíz.)

Bálint Mihály így ír egyik analizált klienséről: „Ebben a történetben azonban újra csak fel kellett fedeznünk, hogy tulajdonképpen senki sem válthatja be reményeit, és végül bárki kevésnek bizonyul, mivel sajátos igényei és érdekei szerint mindenki a saját életét éli, ami szükségszerűen független, és így gyakorlatilag mindig más, mint az övé.” (Bálint, 1930/1999, 137.) Ez az a gondolatmenet, amit a válaszadók nem voltak képesek elfogadni, míg benne voltak ebben a dependens kapcsolatban. Kegyetlennek, kíméletlennek érezték az idősebb nőket. Nem tudták elfogadni, hogy a másik személy nincs velük egész nap, hogy pontosan nem tudják, épp mi történik, mi zajlik az idősebb nő életében. Megkockáztatom: azt viselték nehezen, hogy nem egyek az idősebb nővel. Vagy ahogy Bálint Mihály fogalmaz: „Beállítódásuk egyszerű: szükségük van rá, ezért annak mindig a rendelkezésünkre kell állnia.” (Bálint, 1930/1999, 140.)

Bálint Mihálynak egy másik fiatal női kliense is függő kapcsolatba került egy idősebb nővel. A kapcsolat évekig tartott, és a fiatal nő mindvégig hasítással fordult az idősebb felé. Bálint így értelmezte ezt a viszonyulást: „Ő az idősebb nő szeretne lenni, de miután ez nem lehetséges, állandó diszkomfort érzése van.” (Bálint, 1930/1999, 150.)

Diszkusszió

Tanulmányomban egy feltáró vizsgálatról számoltam be az általam Perszephoné-jelenségnek nevezett, nagyon komplex tünetegyüttesrel kapcsolatban, melynek alapja a dependens érzés, melyet egy fiatalabb nő érez egy nála idősebb nő iránt. A legtöbb esetben 20-30 év korkülönbség volt interjúalanyaim és az idősebb nő között, de amint ez kiderült a beszélgetésekből, nem feltétlenül a kronológiai kor számít. Ebben a kapcsolatban a fiatalabb nő regresszív tüneteket produkál, első helyet kíván elfoglalni az idősebb nő életében, akaratos, és szinte képtelenség megnyugtatni. Emellett viszont rengeteget nyújt is az idősebb nőnek, rendkívül szenzitív módon viszonyul hozzá, figyelmes, jó hallgatóság, és rengeteg szeretetet ad – viszont elvárja, hogy ezt a figyelmet és szeretetet ugyanolyan intenzitással vissza is kapja.

A regresszív viselkedés mellett e kapcsolatok másik fő mozgatórugója az erotika, amely vagy csak vágyként van jelen a két fél között, vagy beteljesült aktusként. Hét interjúalanyom között csak egy volt, akinek egy kapcsolatát leszámítva azonos nemű partnerei voltak, a többieknek vagy csak az idősebb nővel volt eddig szexuális kapcsolatuk, vagy rajta kívül legfeljebb egy-két nővel, de a legtöbb esetben nem azonos nemű párt választanak maguknak. (És konzekvensen heteroszexuálisnak azonosították magukat, kivéve egy alanyt, aki queernek aposztrofálta magát.) A szexuális aktusban mindegyik válaszadóm a csókra vagy az összebújásra vágyik

leginkább, és nem a felnőttkori, érettnak számító genitális-orgasztikus elemekkel vegyített aktusra. Legtöbb interjúalanyom szégyennel és büntudattal gondol ezekre a szexuális vonzalmakra, fantáziálásokra. Ennek a szégyenérzetnek is több oka lehet: mivel általában anyapótléknak tartják ezek a fiatal nők az idősebbeket, ambivalenciát okoz nekik az a tény, hogy a kapcsolat erotizált, túlfűtött; ezen kívül a társadalom heteronormatív (és korelvű) felfogása is ezt az érzést erősíti.

Mi jellemzi a Perszephonékat? Egyfelől a passzivitás, az az érzés, hogy velük csak megtörténnek az események, ami miatt ezekben a dependens kapcsolatokban ugyan lázadoznak, mert tehetetlennek érzik magukat, de saját bevallásuk alapján képtelenek bármit is tenni ez ellen. Másfelől halk lázadók is ők, mert az idősebb nők felé viszont hatalmas elvárásokkal közelednek. De nem tudnak nemet mondani, a konfrontációtól való félelem és az attól való szorongás miatt, hogy akkor kevésbé fogják őket szeretni. Az önértékelésük és önbecsülésük nagyon gyenge; ha van mellettük egy állandó támogató és szerető partner, akkor kicsit rendbejön az önbizalmuk, de érzékenységük miatt egy apró incidens is rendkívüli fájdalmat okozhat nekik.

A szakirodalomban nem találtam olyan tanulmányt vagy esetleírást, amely pontosan lefedné a Perszephoné-jelenséget, de sok helyen találtam a homoszexualitással vagy a függéssel kapcsolatos elméleteket a pszichoanalitikus gondolkodók körében. Mindkét témakörnél az anya szerepét hangsúlyozzák a szerzők, amit elégtelennek írnak le, valamilyen hiányosságot tulajdonítanak neki, amely később hatással van az egyén életére. A Perszephoné-jelenség egyfajta komplexusnak nevezhető. A komplexus, Jung leírása szerint, a gyermekkorban bekövetkezett, erős érzellemmel párosult, problematikus interakció fixálódása, és felnőttkorban bármely olyan reakció, illat, gesztus, személy-típus elő tudja hívni, amely hasonló a gyermekkorban lejátszódott interakcióhoz, illetve ahhoz a személyhez, akivel az interakció történt. Ez a személy Jung, Freud és Kast szerint az anya.

Interjúalanyaim anyával való kapcsolatában nem fedeztem fel egyértelmű tendenciát; ami nem azt jelenti, hogy nincs is, de a szavak előtti állapotra nem emlékezhetnek, sőt, ha jól működik az elhárító mechanizmusuk, akkor másra sem feltétlenül. Az apák nem domináns léte (vagy halála) azonban mindegyik válaszadómnál megfigyelhető volt, ahogy a nővér domináns léte (vagy nemléte) is. Csak egy kapott közülük tekintélyelvű nevelést.

Mahler és munkatársai (1975) azt figyelték meg, hogy azoknak a gyerekeknek a viselkedése, akik az újraközeledési fázisban anyjuk közelségét keresték, de ő erre agresszióval vagy a helyzetből való kilépéssel válaszolt, hasonlít a borderline betegek magatartásához. „A hasított reprezentációk felhalmozódva meggátolják a tárgyállandóság és az identitás megszilárdulását” (Mahler, 1971, 1972; Mahler és Kaplan, 1977; Kramer, 1979, idézi Fónagy és Target, 2005). A „teljesen jó anya” keresése egész életen át folytatódik, és a kényszerű kapaszkodás és visszahúzódás kettőssége megakadályozza a tárgytól való „optimális távolság” kialakítását (Bouvet, 1958, idézi Fónagy és Target). Interjúalanyaimnál viszont, bár az anyakeresés és függőség „tünete” megjelenik, kizárom a borderline működészavar akár enyhébb formáit is, így a fenti elmélet rájuk nézve nem helyénvaló.

Jung szerint, ha a komplexus örvényébe egyszer belekerül valaki, lehetetlenség onnan kikerülni, viszont megfelelő empátiával saját magunk iránt lehetséges megelőzni, hogy belekerüljünk. Ha ugyanis tudatosítjuk magunkban, hogy az a bizonyos esemény, ami behúzott minket az örvénybe, csak gyenge utánpótlás annak, amit gyerekkorunkban átélünk, és nem azonos azzal, akkor el tudjuk kerülni a komplexusba kerülést.

A fiatal nők követelése, sértődött állapota sem az idősebb nőnek szól, hanem olyasvalakinek, akitől már soha nem kaphatják meg a vágyott szeretetet, törődést, gondoskodást. Nem is az a fontos, hogy kitől kapták vagy nem kapták meg a szeretetet, hanem az, hogy mikor. A gyermekkor pedig nem jön vissza többé, viszont a hiánytól szenvedő emberek kaphatnak szeretetet, minőségibb odafordulást másoktól: barátoktól, társától, gyerekektől.

Összegezve: az interjúk alapján a Perszephoné-jelenség jellemzően olyan nőknél alakult ki, akiknek önbecsülésük bizonytalan, sodródásra hajlamosak, és feltehetőleg valamilyen gyermekkori elégtelen interakció vagy trauma miatt bizonyos idősebb nők kiváltják belőlük a regrediált, függő viselkedést, amelynek időtartama éveket ölelhet fel. Interjúalanyaim tisztában vannak azzal, hogy ennek a dependens kapcsolatnak romboló hatása van rájuk nézve, ezért most már tudatosan figyelik saját reakciójukat, és kerülik azokat a helyzeteket, melyeket „veszélyesnek” ítélnék magukra nézve.

Felhasznált irodalom

Bálint Alice (1941). Az anya iránti szeretet és az anyai szeretet. In: Bálint Mihály: *Elsődleges szeretet és pszichoanalitikus technika I.* Animula, Budapest, 1999. 106-122.

Bálint Mihály (1930). Pszichoszexuális párhuzamok a biogenetikai alaptörvényhez. In: Bálint Mihály. *Elsődleges szeretet és pszichoanalitikus technika I.* Animula, Budapest, 1999. 13-43.

Bálint Mihály (1959). *A borzongások és regressziók világa.* Animula, Budapest, 1997.

Bolen, Jean Shinoda (2008). *Bennünk élő Istennők.* Studium Effektive, Budapest.

Borgos Anna (2013). Az *Amor lesbicus* a háború előtti orvosi irodalom tükrében. In: Uő: *Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet.* Noran Libro, Budapest, 2013. 188-217.

Cole, Michael – Sheila R. Cole (2006). *Fejlődéslélektan.* Osiris, Budapest.

Deutsch, Helene (1932). On Female Homosexuality. *Psychoanalytic Quarterly*, 1: 484-510.

Ferenczi Sándor (1932). *Klinikai napló 1932.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996.

Fónagy Péter – Mary Target (2005). *Pszichoanalitikus elméletek a fejlődési pszichopatológia tükrében.* Gondolat-Infonia, Budapest.

Freud, Sigmund (1933). A nőiség. In: Freud: *Újabb előadások a lélekelemzésről*. Filum, Budapest, 1999. 126-151.

Fuss, Diana (2010). Bukott nők – Freud „A női homoszexualitás egy esetének pszichogenezisééről” című tanulmányáról. *Thalassa*, 21(4): 39-60.

Hemfelt, Robert – Frank Minirth – Paul Meier (2009). *A szeretet választható*. Harmat, Budapest.

Jagose, Annamarie (2003). *Bevezetés a queer elméletbe*. Új Mandátum, Budapest.

Jung, C.G. (1994). *Mélyseégeink ösvényein*. Gondolat, Budapest.

Kast, Verena (2006). *A személyiség születése*. Park Kiadó, Budapest.

Kende Anna (2005). Anyaság a pszichoanalízisben: lehetséges következtetések a nő mint szubjektum szemszögéből. *Thalassa*, 16(1): 63-82.

Kristeva, Julia (1997). A nők kora. In: Csabai Márta – Erős Ferenc (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás*. Új Mandátum, Budapest. 237-255.

Ritter Andrea (2010). A homoszexualitás felfogásának változása a pszichoanalitikus elméletben és terápiában. *Thalassa*, 21(4): 70-84.

Ritter Andrea (2014). *Melegek. Ismeretlen ismerősök a 21. században. Pszichológiai tanulmányok*. Corvina, Budapest.

Takács Mónika

„Szíves üdvözlettel: Kosztolányi Dezső”

Kosztolányi Dezső levelezőlapjai Hollós Istvánéknak az 1930-as évekből

Az alábbiakban a Hollós István pszichiáter, pszichoanalitikus (1872–1957) hagyatékában található három képeslapot adom közre, melyeket Kosztolányi Dezső Londonból, Budapestről és Tátraszéplakról küldött Hollósnak, illetve feleségének, Engel Olgának az 1930-as években.¹ A Hollós-hagyaték nagy része a második világháborúban megsemmisült, talán ezért sem kerültek elő további anyagok Kosztolányival való kapcsolatukra vonatkozóan. Unokahúgának, Gyömrői Editnek 1946 májusában ezt írja Hollós: „Ui: Könyvtáram elégett, nagyon sajnálom, egyéb (sic!) veszteség nem nagyon érdekel.”²

A megmaradt dokumentumok egy részét, a sok szörnyűségen átment Hollós, felesége halála, 1952 után – amikor lelkileg összeomlott – otthon a kályhába vetette.³

Feladó és címzett

Kosztolányi Dezső pszichoanalízis iránti érdeklődése, valamint a mozgalom magyarországi tagjaihoz, többek között Ferenczi Sándorhoz és Hollós Istvánhoz fűződő kapcsolata mind az irodalom-, mind a pszichoanalízistörténet által számon tartott tény (Harmat, 1994; Lengyel, 2000; Valachi, 2008; Arany, 2017).

Hollós István, gyakorló orvos létére, a budapesti iskola analitikusaira jellemző módon igen széles látókörű volt. Akárcsak Ferenczi, kapcsolatban volt a kor

¹ A dokumentumok ifj. Hollós Istvánné Várnai Berta tulajdonai. Ezúton szeretnék köszönetet mondani a birtokában lévő dokumentumok közreadásának engedélyezéséért, valamint a szíves szóbeli közléseiért. Arany Zsuzsannának, Lengyel Andrásnak, Zsoldos Sándornak és Mészáros Juditnak ezúton köszönöm az értékes észrevételeiket, iránymutatásaikat.

² Gépelt kézirat. Ferenczi Sándor Egyesület Archívuma

³ Ifj. Hollós Istvánnal (1921–2008) 1996-ban Mészáros Judit készített interjút, abban eleveníti fel a leírt epizódot (kézirat). Ugyancsak ezt támasztja alá Kosztolányiné Hollósról szóló emlékezése is: „Rendkívüli fizikum, titokzatos lelkierő és bámulatos optimizmus motorja hajtotta munkabírásra, alig elviselhető körülmények elviselésére mindaddig, míg nyolcvankét éves korában – felesége halála után – ő maga is össze nem roppant, téveszmékbe nem menekült, talán azért, mert csak így tudta önmagát életben tartani.” (Kosztolányiné, 2013, 400.)

intellektuális életének legmeghatározóbb szereplőivel. Ismerte többek között Kosztolányit, Füst Milánt, Karinthy Frigyest, József Attilát, Nagy Lajost. Nem tudható pontosan, hogyan és mikor ismerték meg egymást Hollós és Kosztolányi személyesen, ami bizonyos, hogy a Budapesten rendezett „V. nemzetközi pszichoanalitikai congressuson”, 1918. szeptember 28–29-én mindketten részt vettek (Lengyel, 2000, 146.).

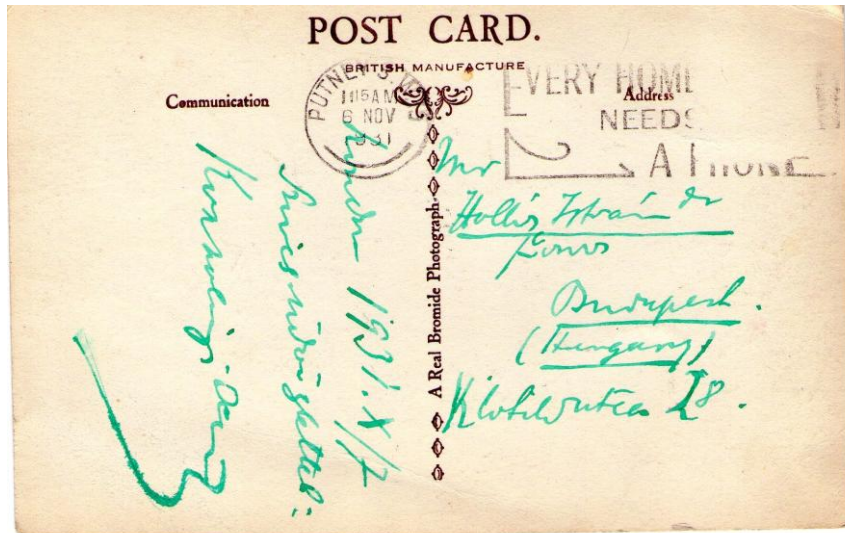
Az 1930-as évek elejére Kosztolányi és Hollós kapcsolata már igen közvetlen volt. Kosztolányi fia betegsége kapcsán 1927–1928-ban nemcsak Ferenczivel konzultált, de Hollós segítségét is kérte (Arany, 2017, 366–367.). A baráti összejárásokon túl a közös nyelvészeti érdeklődés is igen fontos kötelék volt az író és az orvos között. Hollós egy nagy lélegzetű, pszichoanalitikus megalapozottságú nyelvelméleti munkán⁴ dolgozott, és Kosztolányi véleményét is kikérte egyes kérdésekben a kutatásaihoz. (Hollós Kosztolányi halála után, az 1940-es évek elején Fónagy Ivánt, az akkor huszonéves nyelvészt bízta meg munkájának nyelvészeti szempontú véleményezésével.) Freud-művek magyarra ültetésén is együtt gondolkodhattak, így Hollós fordításain keresztül Kosztolányi hozzájárult a magyar pszichoanalitikus nyelvezet kialakításához. Köztudott, hogy a mai szakmai szóhasználatban az ösztönén fogalmának leírására az „Ösvalami” elnevezés, a német „Es” megfelelője Kosztolányitól származik (Harmat, 1992; Lengyel, 2000; Takács, 2002).

1. Kosztolányi Dezső képeslapja Hollós Istvánnak Londonból (1931. november 6.)

1. ábra. Kosztolányi Dezső képeslapja Hollós Istvánnak, előlap

⁴ Hollós István: Felemelkedés az ösztönnyelvtől az emberi beszédig. Ford. Gromon András. *Thalassa*, 2002, 13(1–2): 77–117. [http://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(13\)2002_1-2/077-117_Hollos-Istvan_Nyelvelmeleti-tanulmánya.pdf](http://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(13)2002_1-2/077-117_Hollos-Istvan_Nyelvelmeleti-tanulmánya.pdf)

2. ábra. Kosztolányi Dezső képeslapja Hollós Istvánnak, hátlap

Átirat (betűhív)

Hátlap:

[Címzés]

Mr. Hollós István dr főorvos

Budapest

(Hungary)

Klotildutca 28.

Képeslapfelület:

London 1931. X./7.

Szives üdvözlettel:

Kosztolányi Dezső

[Bélyegző]

Putney S. W.

11 am

6 nov

931

Kosztolányi londoni útja és a lap datálása

Kosztolányi kettős küldetéssel utazott 1931 őszén Londonba: mint újságíró képviselte a *Pesti Hírlap* revíziós politikáját, és ennek részeként feladata volt, hogy fölvegye a kapcsolatot Lord Rothermere-rel. Másrészt mint kultúrdiplomata, a Magyar PEN Club elnökeként szorgalmazta az 1932-es budapesti világkongresszust (Arany, 2017, 312.).

1931. október 4-ei keltezéssel Berda Józsefnek Kosztolányi az alábbiakat írja: „Szombaton este 9-kor Hollóséknál leszünk, s szívesen meghívjuk.” (KDLev, 630.) Október 4-e vasárnapra esett 1931-ben, vagyis a következő szombat október 10-e volt. Tehát biztos, hogy csak ezután indult útnak. Ez az itt közölt levelezőlap szempontjából azért fontos, mert világossá teszi, hogy a keltezés téves, azaz nem valószínű, hogy október 7-én írta a lapot, esetleg november 7-e a lehetséges dátum. (A postai bélyegző szerint viszont már november 6-án feladta Kosztolányi a lapot. Talán úgy vélte, csak másnap jut el a postára, és ezért a következő napra, 7-ére dátumozta.) Október 29-én a behavazott Münchenből ír feleségének, Harmos Ilonának, október 31-i levelében pedig már Thomas Mann-nál tett látogatásáról számol be (KDLN, 633–634.). November 2-át, halottak napját Párizsban tölti, aztán éjszaka a La Manche csatornán átkelve november 3-án érkezik Londonba (Kosztolányi, 1931). November 4-ei keltezéssel Londonból küld lelkes élménybeszámolót feleségének. „Házigazdám elragadó. Lelkileg, testileg kitűnően érzem magam, de halálosan fáradt vagyok szellemileg. [...] Rothermere egy órát fesztelen és nagyon meglepő kihallgatáson fogadott a lakásán.⁵ [...] Glasworthyval is sokat beszélgettem.” (KDLev, 634.)

A londoni utazás elvileg november 15-e előtt véget ért, mert a *Pesti Hírlap* november 17-ei számának tudósítása arról számol be, hogy a november 15-ei Ascher Oszkár-matinét Kosztolányi előadása vezette be.⁶

A bensőséges baráti kapcsolatot tükrözi, hogy Kosztolányi a már idézett, 1931. október 4-ei, Berda Józsefhez írott levelében egyenesen Hollósékhoz invitálja vendégét (KDLev, 630.). Kosztolányi számolhatott vele, hogy felesége, míg ő távol tartózkodik, érintkezik Hollósékkal személyesen vagy telefonon, és Hollósék már értesülve lesznek a főbb történésekről. Így a szép kivitelű képeslapot elegendőnek vélhette a baráti gesztus kifejezésére.

Látni kell annak a jelentőségét, hogy Kosztolányi zsúfolt programja ellenére – „Lelkileg, testileg kitűnően érzem magam, de halálosan fáradt vagyok szellemileg”, írja feleségének már idézett levelében (KDLev, 634.) – fontosnak tartotta, hogy írásban is üdvözölje Hollósékat.

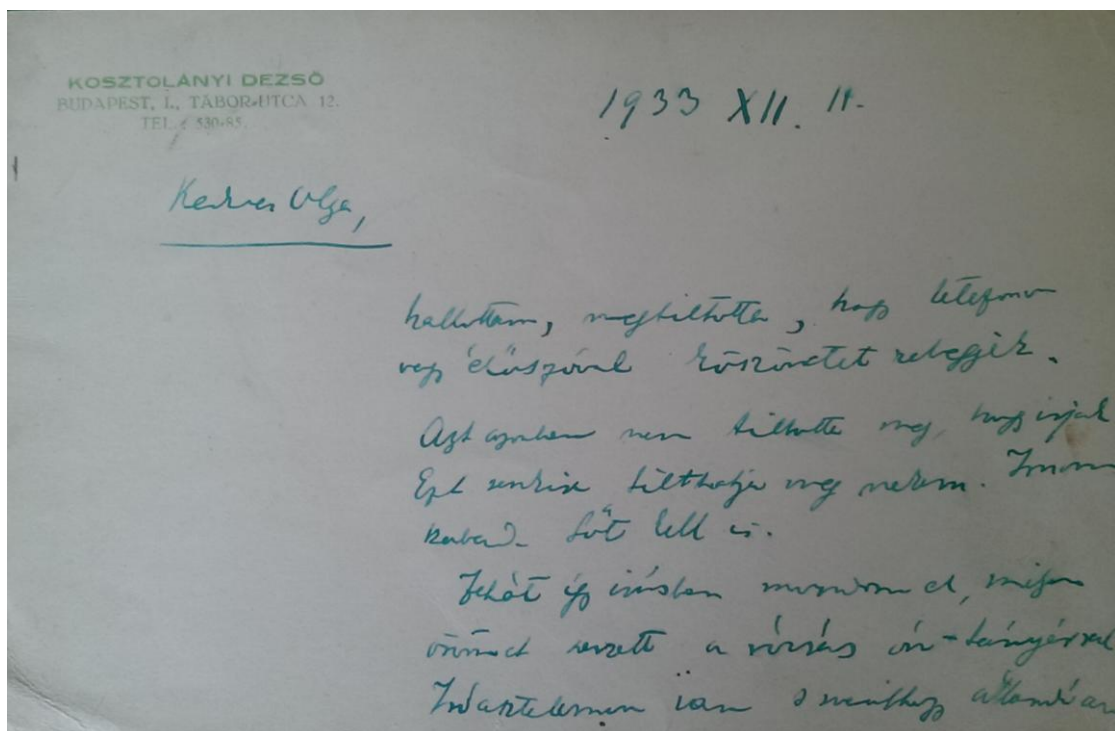
⁵ Sőt Kosztolányi fellépése olyan sikeres volt, hogy a sajtómágnás még pénzjutalmat is felajánlott a magyar írók számára: „Az első percben, amikor irodalmunk szomorú helyzetéről beszéltem, felugrott, rácsapott az asztalra, s 500 angol fontot adott a legjobb munka jutalmazására, mely 1931-ben jelent meg, de azután megváltoztatta elhatározását, és 1000 angol fontot ajánlott fel.” (KDLev, 634.)

⁶ „Ascher Oszkár előadó-mattinóján [sic!], mielőtt sor került volna a kínai versekből összeállított antológiára, Kosztolányi bevezetőül a kínai fajtáról, a kínaiak költészetéről beszélt.” *Pesti Hírlap*, 1931. november 17. 12.

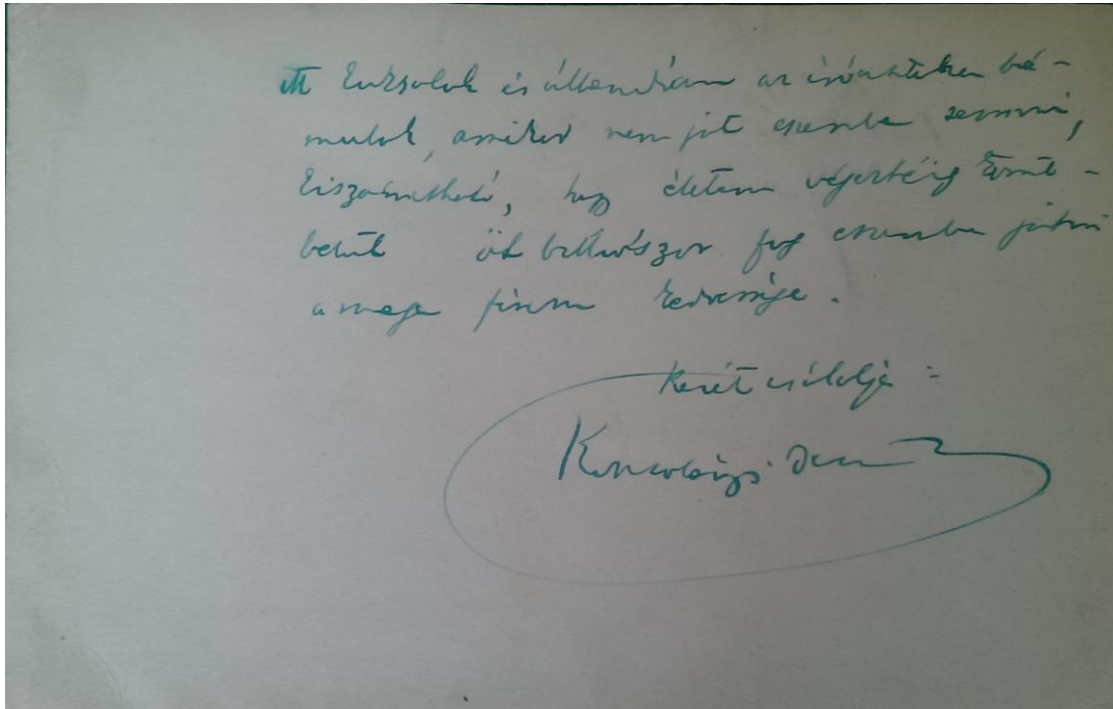
Érzékeny választásra vall Kosztolányi részéről, hogy a lapon a nagy múltú, elesetteknek menedéket nyújtó St. Thomas Hospital látható. Hollós István ugyanis hosszú évekig a Budapest–Lipótmezei Magyar Királyi Állami Elmegyógyintézet (később Országos Neurológiai és Pszichiátriai Intézet, „Lipót”, „Sárga Ház”) főorvosa volt, de a húszas évek elején – valószínűleg zsidó származása miatt – felmentették, azaz távoznia kellett az intézet éléről.⁷ Hollós híres volt mély humánusáról, empátikus magatartásáról és karizmatikus egyéniségéről. Ezt bizonyítja elmeorvosi működésének lírai emlékirata, a *Búcsúm a Sárga Háztól* (Hollós, 1927/1990). Kosztolányiné Harnos Ilona figyelemreméltó Hollós-portréja ugyancsak erről tanúskodik: „Misztikus-analitikus. Nem csak azt tudja, amit megtanult, de őstengeri emlékeinek ösztönné vált ismeretei is segítségére vannak.” (Kosztolányiné, 2013. 400.)

E zöld tintás lap léte szép bizonyítéka, hogy az *Édes Anna* Moviszter doktorának Ferenczi mellett Hollós lénye is ihletője lehetett (Lengyel, 2000).

2. Kosztolányi Dezső levelezőlapja Engel Olgának (1933. december 11.)

⁷Az elbocsátás éve bizonytalan. A *Búcsúm a Sárga Háztól* kötet 1990-es hasonmás kiadásában dr. Véér András azt írja, hogy Hollóst 55 éves korában, vagyis 1927-ben nyugdíjazták. A kötet fűlszövegében azonban 1925 szerepel. Ifj. Hollós István, Hollós fogadott fia is 1925-re emlékezett az említett interjúban (Mészáros, kézirat). Azonban az egyetlen elérhető dokumentáció Hollós felmentéséről az Oláh Gusztáv miniszteri tanácsos, akkori főigazgató aláírásával 1922. július 25-én kelt levél másolata. (Ferenczi Sándor Egyesület Archívuma.)

3-4. ábra. Kosztolányi Dezső levelezőlapja (Hollós Istvánné) Engel Olgának

Átirat (betűhív)

[KOSZTOLÁNYI DEZSŐ
Budapest, I. Tábor u. 12.
Tel. 530 - 85]

1933 XII. 11.

Kedves Olga,

hallottam, megtiltotta, hogy telefonon, élőszóval köszönetet rebegek. Azt azonban nem tilthatja meg, hogy írjak. Ezt senki nem tilthatja meg nekem. Irnom szabad. Sőt kell is.

Tehát így írásban mondom el, milyen örömet szerzett a rózsás ón-tányérral. Íróasztalomon van s mivelhogy állandóan [2. oldal] itt kucsolok és állandóan az íróasztalomra bámulok, amikor nem jut eszembe semmi, kiszámolható, hogy életem végeztéig körülbelül öt billiószor fog eszembe jutni a maga finom kedvessége.

Kezét csókolja:

Kosztolányi Dezső

1933 Kosztolányi és Hollós számára is veszteségekkel terhelt, nehéz esztendő volt. Május 12-én meghal Krúdy, május 22-én pedig Ferenczi Sándort is elveszítik.⁸

Ferenczi halála után Hollós veszi át a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület elnöki székét.

Kosztolányi ebben az évben fedezi fel magán a betegség jeleit (Kosztolányiné ([1938]/1990), 252–263.).

Ekkor már teljesen bizonyosra vehető Hollós és Kosztolányi között nyelvészeti téren az együttműködés. Ez tanúsítja Kosztolányinak Beke Ödönhöz írt levele, amelyben a háló és a hálni szavak lehetséges morfológiai összefüggéséről érdeklődik. (KDlev, 685.)

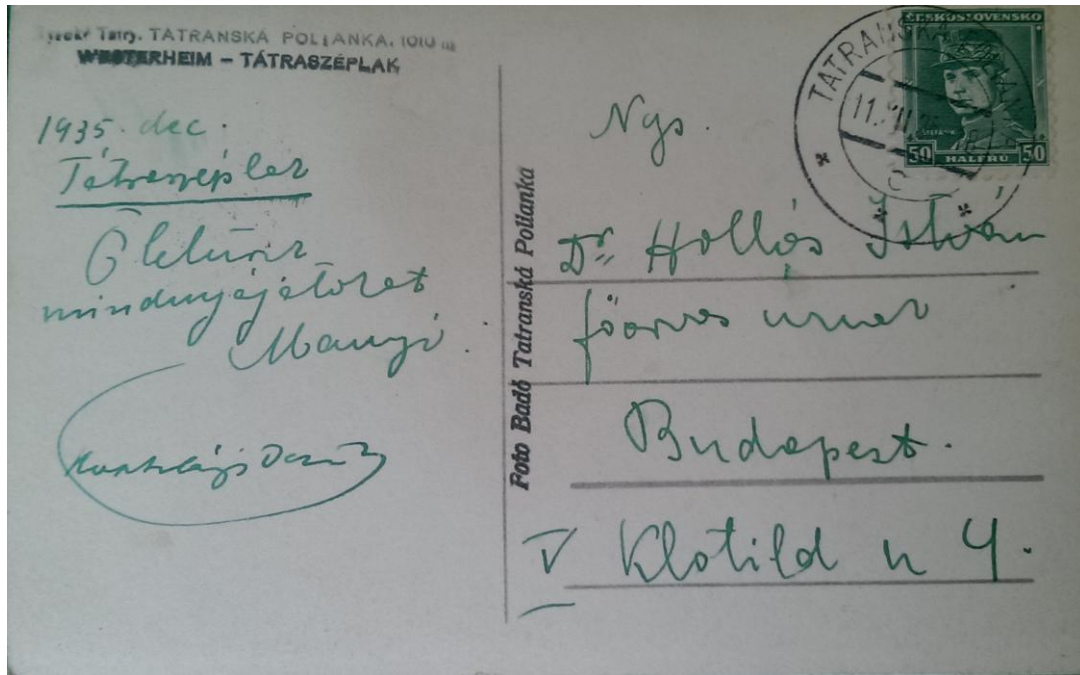
Noha az itt közölt levelezőlap a fenti összefüggésekre nem utal, de érzékelteti a két család – talán a közös fájdalmak nyomán – még szorosabbá vált kapcsolatát és Kosztolányi „finom”, gavalléros igyekezetét, hogy az asszonyt boldoggá tegye az ajándék feletti örömeinek kifejezésével.

3. Kosztolányi Dezső és Kosztolányi Dezsőné levelezőlapja Hollós Istvánnak (1935. december 11.)

5. ábra. Kosztolányi Dezső képeslapja Hollós Istvánnak, 1935, előlap

⁸„Krúdyt elvesztettük, Ferenczi Sándort is, s most Babits, régi társam, első barátom is veszedelemben van.” Kosztolányi Dezső levele Reményi Józsefnek, 1933. június 22-én” (KDlev, 690.).

6. ábra. Kosztolányi Dezső képeslapja Hollós Istvánnak, 1935, hátlap

Átirat (betűhív)

[Címzés]

Ngs.

Dr. Hollós István

főorvos úrnak

Budapest.

Klotild u 4.

[Pecsét]

Tatranska Polianska

11.12. 26 – 18

[Képeslapfelület]

[olvashatatlan] Tatro TATRANSKA POLIANKA 1010 m.

1935. dec.

Ölelünk mindnyájátokat

Manyi

Kosztolányi Dezső

Az 1935-ös év Kosztolányi számára nagy magánéleti megrázkódtatással jár. Ennek az évnek a nyarán Visegrádon feleszeret (Pappné) Radákovich Máriába. Közben betegsége egyre súlyosbodik. 1935 decemberében a már nagybeteg Kosztolányi két hetet tölt kedvenc családi üdülőhelyükön, Tátraszéplakon felesége, Harnos Ilona (becenevén „Manyi”⁹) társaságában (Arany, 2017, 443–452.). Kosztolányi kettős levelezést folytat: miközben bizalmasán, Füst Milánon („Édes Milánom”) keresztül néhány levelet el tud juttatni Máriának (KDlev, 748–752.), feleségével családi üdvözlöt küldenek Hollóséknak az itt közölt lapon.

Hollós az 1940-es években végzett nyelvészeti vizsgálódásai keretében különböző szépirodalmi művekre próbálta alkalmazni az általa kidolgozott ösztönnyelv-elméletet. Ennek keretében megszámlolta a választott szövegekben egyes – elméletében különös jelentéssel és jelentőséggel bíró – magán- és mássalhangzók számát.

Az egyik alkotás, amire „hangzóanalízisét” alkalmazta, Kosztolányi Dezső *Szeptemberi áhítat* című verse.

	Kosztolányi: Várnagy						Szeptemberi áhítat					
A	23	36	32	30	34	=322	21	24	21	33	32	=262
F	6	43	54	52	52	524	64	63	68	71	77	=57
L	10	21	14	18	13	152	15	13	14	26	21	77
J	14	11	20	12	20	152	20	25	14	22	14	
H	3	2	5	5	2		1	2	4	7	4	

7. ábra. Részlet Hollós István kéziratos jegyzeteit tartalmazó füzetéből (Ferenczi Sándor Egyesület Archívuma)

Felhasznált irodalom

Arany Zsuzsanna (2017). *Kosztolányi Dezső élete*. Osiris, Budapest, 2017.

Harmat Pál (1992). A kiadó, a professzor, a ló meg a lovasa. *Holmi*, 4(4): 607–609. http://epa.oszk.hu/01000/01050/00175/pdf/EPA01050_holmi1992-04_607-609.pdf (letöltés ideje: 2018. augusztus 26.)

Harmat Pál (1994). Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis: a budapesti mélylélektani iskola története, 1908–1983. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest.

Hollós István (1927/1990). *Búcsúm a Sárga Háztól*. Cserépfalvi, Budapest.

⁹ „Manyikának hívott, ő is, akárcsak Ádám, aki picit korábban adta nekem ezt a nevet.” (Kosztolányiné, [1938]/1990, 225.)

Kosztolányi Dezső (1931a). Lord Rothermere-nél. A világválságról, kivezető útfairól, Anglia új kelet-európai politikájáról, a békeszerződések leszámításáról. *Pesti Hírlap*, nov. 15. 1–3.

KDlev = Kosztolányi Dezső (1998). *Levelek – Naplók*. Szerk. Réz Pál. Osiris, Budapest.

Kosztolányi Dezsőné ([1938]/1990). *Kosztolányi Dezső. Életrajzi regény*. Holnap, Budapest, 1990.

Kosztolányiné Harnos Iona (2003). Hollós István dr. In: Uő: *Burokban születtem*. Szerk. Borgos Anna. Noran, Budapest, 400.

Lengyel András (2000). Kosztolányi, Hollós István és a nyelv pszichoanalitikus fölfogása. In: Uő: *Játék és valóság közt. Kosztolányi-tanulmányok*. Tiszatáj, Szeged. 144–163. (<http://www.jamk.hu/ujforras/980815.htm>)

Takács Mónika (2002). A beszéd hídja, a folyam medre. Előszó Hollós István nyelvelméleti kéziratához. *Thalassa*, 13(1-2): 66–76.

Valachi Anna (2008). A pszichoanalízis és a magyar irodalom. In: Erős Ferenc – Lénárd Kata – Bókay Antal (szerk.): *Typus Budapestiensis. Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról*. Thalassa Alapítvány, Budapest.

Valachi Anna (1948 – 2018)

Erős Ferenc

„És eljött Valachi...”*

Az elmúlt 13 hónap a veszteségek időszakára volt számomra és sok jelenlévő meg távollévő barátunk számára. 2017 decemberében meghalt legjobb barátom, dr. Stark András pécsi pszichiáter, aki nemzedékeket tanított arra, hogyan lehet, és hogyan kell irodalmi és filmművészeti alkotásokat pszichoanalitikusan értelmezni. 2018 áprilisában elhunyt egy másik közeli barátom, Szőke Katalin irodalomtudós, a szegedi egyetem orosz irodalom professzora. Augusztusban elvesztettem feleségemet, Surányi Verát. Most Valachi Annára emlékezünk, aki novemberben távozott közülünk. Ezek a veszteségek szinte felfoghatatlanok; nemcsak az élet, hanem a halál is összekötötte őket, időben és térben egyaránt. Annával utoljára itt, a Petőfi Irodalmi Múzeumban találkoztam 2018 májusában, a Stark Andrásról szóló megemlékezésen, amelynek egyik előadójaként is szerepelt. Ezen a májusi estén még Vera is jelen volt, talán utoljára ilyen nyilvános eseményen. Most már egyikük sem lehet itt... Annát gyengének és törékenynek láttam, szomorúnak, hiszen gyászolta férjét, Dávidot, akitől

* Elhangzott a József Attila Társaság és a Ferenczi Sándor Egyesület megemlékezésén a Petőfi Irodalmi Múzeumban 2019. január 7-én.

2017 elején búcsúztunk. Nem tudtam, hogy Annát nem csak a gyász sújtja, hanem súlyos testi betegségben is szenved.

Annát a nyolcvanas évek elején ismertem meg, amikor a *Könyvvilág* című lap egyik szerkesztőjeként dolgozott. Ebben az időben recenziókat írtam akkor újonnan megjelent pszichológiai könyvekről, így például Freud *Álomfejtéséről* vagy a Magyar Hírmondó sorozatban megjelent *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében* című Ferenczi-válogatásról. Már csak azért is szerettem a recenzióírást és különösen magát a *Könyvvilágot*, mert amikor csak bementem a Vörösmarty téri kultúrpalotában székelő szerkesztőségbe, találkozhattam, ha éppen szerencsém volt, Valachi Annával is. Az akkori találkozások emléke ma is él bennem: Anna gyönyörű nő volt, fekete hajjal, kicsit sápadt arccal, és elbűvölő kék szemekkel. Megtörtén is ilyen volt akkor, amikor tavaly májusban utoljára láttam. A korai találkozások után később több más helyen is összejátszottam vele, különféle konferenciákon, a *Miért fáj ma is?* című kötet előkészítése kapcsán, majd az 1988-ban megalakult Ferenczi Sándor Egyesület rendezvényein.

Anna lelkesen bekapcsolódott a Ferenczi Sándor Egyesület 1990-ben alapított folyóiratának, a *Thalassának* a tevékenységébe is. 2001-ben lett a lap szerkesztőségének tagja, és 2001 és 2003 között több számon át ő jegyezte felelős szerkesztőként a folyóiratot. Erről a tisztségről azonban lemondott, holott ideális szerkesztő volt, tudós irodalmár, egyszersmind profi újságíró, ám talán éppen ezért elviselhetetlen feszültséget okozott számára, ha a szerzők nem teljesítették ígéreteiket, késlekedtek, vagy ha hiányos, pontatlan kéziratokat adtak le. De továbbra is a szerkesztőség, illetve a szerkesztőbizottság tagja maradt, és ezt a pozícióját mindvégig megtartotta a lap utódjánál, a 2011-ben az Imágó Egyesület folyóirataként létrejött *Imágó Budapestnél* is. Anna szerzőként is fontos szerepet töltött be a *Thalassánál*, amely nem utolsósorban éppen az ő kettős kötődésének, a pszichoanalízis és az irodalom találkozásának terében jött létre. Egyik kiemelkedő lapszámunk volt a 2005-ös, József Attila centenárium alkalmából megjelent szám, amely a költő munkásságának párhuzamairól és hatásáról szólt. Ennek egyik kiemelkedő darabja volt Annának „[Az »anyás« költő és az »ébresztő« tudomány: Ferenczi Sándor virtuális jelenléte József Attila életművében](#)” című dolgozata. Több más, később tanulmányköteteiben megjelent fontos írása is először a *Thalassában* látott napvilágot, így a „[Három testvér – háromféle kísérlet az elveszett gyermekkor visszahódítására. József Attila, Etelka és Jolán árvaságkompenzáló életstratégiái](#)” 2001-ben, a „[»Láttam, hogy a múlt meghasadt«. Terápiás modellből mágikus önteremtési rítus](#)” 2002-ben és a „[József Attila »freudi népdalai«](#)” 2003-ban. A *Thalassa* Alapítvány kiadásában jelent meg 2008-ban a *Typus budapestiensis. Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról* című kötetünk, amelyben Anna terjedelmes, forrásértékű tanulmányt publikált „A pszichoanalízis és a magyar irodalom” címmel.

Nincs időm arra, hogy Anna munkásságának jelentőségét méltassam az irodalomtörténet, a pszichoanalízis és nem utolsósorban a publicisztika, a múlt dokumentálása, a dramatizált és a vizuális ismeretterjesztés szempontjából. Csupán megemlítem, hogy sokoldalú tevékenységének hatása igen termékenynek bizonyult, erről tanúskodik a „[Nem való ez, nem is álom...](#)” címmel 2017-ben tiszteletére

megjelent válogatás a 15 esztendő „[Művészet és pszichoanalízis](#)” sorozat előadásából.

Én is azok közé tartozom, akik számára Anna munkássága, szellemi öröksége megkerülhetetlen lesz. Annához ugyanis nem csak kollegiális barátság, hanem lelki és szellemi rokonság is fűzött. „Rejtőzködő kitárulkozás” címmel írt rólam egy köszöntőt hetvenedik születésnapomon, 2016-ban. Ez a „rejtőzködő kitárulkozás” azonban talán még jobban jellemezte őt, mint engem. Éppen ezért is lett Annának az egyik legfontosabb műfaja az életrajz-írás, más szóval pszichobiográfia, amely lehetővé teszi, hogy másokról szólva, más életek mögé rejtőzve magunkról, a saját életünkről beszéljünk. „Önarckép-kísérlet, életrajzi hőseim tükrében”¹ című írásából idézek: „Az önmegvalósítás sikere azon múlik, kiről tudja bebizonyítani a szerző, hogy a világ színpadán folyó játékokban főszerepet játszottak. Én gyakran érzem úgy, hogy csak azért születtem meg, hogy emléket állítsak másoknak, akik önhibájukból – vagy attól függetlenül – felejtésre ítéltettek, noha megérdemlik, hogy számon tartsuk, és intim közelségből ismerjük őket. József Attilát nyilván nélkülem sem fenyegetné ez a sors, de talán a rejtkező természetű Színjátékos [Őze Lajos], és még inkább Jolán, azt hiszem, az én kíváncsiságomnak köszönheti jelentőségéhez méltó utóéletét. »Hőseim« talán csak egyvalamiben hasonlítanak egymásra – telhetetlen szeretetvágyukban. Adyval szólva mindannyian elmondhatták volna magukról: »Ezért minden: önkínzás, ének: / Szeretném, hogyha szeretnének / S lennék valakié, / Lennék valakié.« És eljött Valachi...”

Valachi, Valaki, vagyis a „personne”, ami franciául mindkettőt jelenti: „senki” és „valaki”. A rejtőzködő kitárulkozás: semmi és minden. 2006-ban, hatvanadik születésnapomon kaptam tőle egy dedikált példányt „*Amit szívedbe rejtesz.*” József Attila *égi és földi szerelmei* című könyvéből. Befejezésül a könyv mottójaként szereplő „A szív s a szem” című 1921-es József Attila vers utolsó strófáját idézem:

*„A szem, ha nincs vis-a-vis-ja,
Rejtett kincsét előhívja,
S mosogatja gyötört lényét,
De ez már mit sem segít,
Vissza nem kapja a fényét,
Ha elsírta könnyeit.”*

¹ Lásd jelen számunkban.

Tverdota György

„Meglásd, ha majd nem leszünk...”*

Egyik legsikeresebb könyvében, amelyet József Jolánról írt, főhősét „önérvényesítő nőnek” nevezte. Ez a találó elnevezés halottunkra is illik, de csak jelentős módosítással. Anna nem önérvényesítő, hanem önmegvalósító nő volt. Neki nem kellett kitörnie a proletár külvárosból, mint a nagy költő nővérenek, hanem az írástudóvá válás nem könnyű, de legitim útját választhatta. Egyetemi diploma, újságírói pálya, tudományos fokozat, felsőfokú oktatói munka, írások, könyvek sorakoztak a pálya állomásain. Életműve és életpályája nem maradt torzó, a benne rejlő írói és szakemberi tehetséget kibontakoztatta. Önmegvalósító volt abban a talán még fontosabb másik értelemben is, hogy nem álmodozott, nem vesztegette el magát önmarcangolásban, hanem tervezett, és amit tervbe vett, azt nyomban meg is valósította.

Találkozásunkra a József Attila pszichoanalitikus vallomásait tartalmazó *Miért fáj ma is* kötet összeállításakor került sor nem sokkal a rendszerváltás előtt. Ebben a mondatban nagyon sok minden rejtőzik. Mindenekelőtt József Attila nevét kell kiemelni, akinek alakja és teljesítménye mindannyiunk gondolkodásának középpontjában állt. A költő mindmáig erős összekötő kapocs, aki nélkül minden biztonnal Annához sem kerültünk volna olyan közel. Ehhez rögtön Szabolcsi Miklós nevét fűzöm hozzá, akinek József Attila ügyeiben mindannyian tanítványai voltunk. Ideális mester volt, ötleteket adott, irányt mutatott, s aztán nem szólt bele abba, hogyan váltjuk valóra a programunkat. Anélkül, hogy szervező munkát végzett volna, összehozott egy népes, igényes csapatot a „fiatal” József Attila-kutatókból. Nemzedékről nem beszélnek, mert Beney Zsuzsa, Szőke György és Tasi József ugyanúgy részét képezte ennek a közösségnek, mint Lengyel András és... Valachi Anna.

A csoport tagjai között szolidaritás, kölcsönös figyelem alakult ki. Ennek intézményesítésére nem véletlenül, először Valachi Anna gondolt. Nem véletlenül, mert önzetlen, integratív személyiség volt, kiváltképpen alkalmas emberi kapcsolatok egész hálójának megszövésére. Anna keresett meg engem, hogy alakítsuk meg a József Attila Társaságot. Ő ugyan szerényen Rigó Bélára mutogatott, mint ötletadóra, de az ősforrás számomra Anna maradt. Vele mentünk el Szabolcsihoz a társaság ötletével. Szabolcsi áldását adta vállalkozásunkra, egyúttal jelezve, hogy a tényleges szervezésben már aligha fog tudni részt venni. Ez nem sokkal a halála előtt volt. Természetes, hogy Anna lett a Társaság társelnöke. Ebben a közösségben nem ért egyet mindenki mindenkivel, mindahányan a magunk igaza mellett állunk ki, de szót

* Elhangzott 2018. december 15-én a Békásmegyeri Evangélikus Templomban

értünk egymással. A Társaság tagjaiként kaptunk hideget-meleget, és ez egyfajta sorsközösséget alakított ki közöttünk.

Annával tehát József Attila és Szabolcsi Miklós révén kerültünk kapcsolatba. *Miért fáj ma is* kötetünkbe dokumentumokat kerestünk, így jutottunk el Szabolcsinak egy Rapaport Samuval készített interjújáig, amely még a magnó előtti korszakban, kézi lejegyzéssel történt. Szabolcsi Valachi Annának adta át a nyersanyagot, és így ő készítette a kötetünk számára tanulmányt József Attila és Rapaport kapcsolatáról. A megismerkedésünk felidézése ezért természetes módon vonzza Anna másik nagy elkötelezettségét, a pszichoanalízis felé való tájékozódást. Ez József Attilából is következik, hiszen Rapaport indítását tanulmányozva Anna megértette, hogy a harmincas évek érett költőjét nem lehet eredményesen értelmezni a freudi inspiráció nélkül.

Csakhowy olyan szakember volt, aki nem elégszik meg a pontszerű egybeesések kimutatásával, hanem kíváncsian körülnéz a forrásvidéken is. Így került kapcsolatba a *Thalassával*, és így lett vezetője egy nagy sikerű, szinte tömegeket vonzó programsorozatnak, a Ferenczi Sándor Egyesület PIM-ben tartott „Művészet és pszichoanalízis” rendezvényeinek. Ezeken az esteken többen, magam is többször szerepeltem. Ezzel a népszerű sorozattal igen nagy előrelépést tett a pszichoanalízis és a kultúra közötti összefüggések kutatása, e vizsgálódás fontosságának felismertetése, és végső soron a József Attila-kutatás és a pszichoanalízis közös területeinek feltárása érdekében.

Még egy irányt kell megemlítenünk, amelyben Valachi Anna harmonikusan belesimult a József Attila Társaság törekvéseibe. Közösségünk rendszeresen lebonyolított konferenciákat, nem egyszer vidéken, Szekszárdon, Pécsen, Leányfalun, de gyakran a határainkon kívül is „József Attila és...” címmel, amelyeken az „és” után valamelyik modern magyar költő, író vagy valamilyen földrajzi hely következett. Anna ezeknek a rendezvényeknek állandó előadója volt. A forrásvidék feltárása, mint a mélylélektan esetében is, kiterjedt a modern magyar irodalom számos jelentős alkotójára. Különösen emlékezetes az a tanulmánya József Attila és Móricz kapcsolatáról, amellyel a leányfalui rendezvényünk irányvételét előkészítette és megalapozta. A József Attila – Flóra – Illyés háromszögről szóló nagy sikerű dokumentumdrámája aligha született volna meg a József Attila és Illyés konferencia nélkül, ahogy Juhász Gyula alakja is így került bele a programjába. Ez utóbbiakban a kiemelkedő íráskészségű szerző a szépirodalom irányában lépett túl a szűkebb szakmai munkán. Bécsbe is hívtuk, nem is egyszer, s nemigen hittem el, hogy komoly egészség-problémákkal küszködik, súlyos depressziójával magyaráztam a visszakoazást. Kiderült, hogy neki volt igaza: a konferencia nyilvánossága előtt kellett bejelentenem, hogy a József Attila Társaság társelnöke elhunyt.

Figyelemre méltó, hogy költőkről szólva Anna sosem érte be a mesterekkel. A nő mint múzsa, mint társ, mint a férfitársat segítő, majd mint önálló teljesítmények felmutatására is rátermett emberi lény egyre inkább figyelme centrumába került. Izgatta a női szerepeknek a modernség világában történt kiszélesülése, az ezzel járó konfliktusokkal együtt. Néha az volt az ember érzése, hogy ehhez a pozitív és teljesítőképes nőiséghez magából kölcsönzött vonásokat egyik-másik modelljének. Ő volt segítőkész, aki nem toladott mindenáron előre, igaz, az ő képességeivel erre

nem is volt szüksége. Ő volt kiváló szellemi teljesítmények megalkotására képes feminin személyiség. A Társaságunk kohéziót teremtő ereje. Ezért fog nagyon hiányozni a jövőben jelenléte. Munkásságának egésze József Attila felől sem belátható. Rákos Sándorról írt könyvében olyan szerzői teljesítményt vett szemügyre, aki nem a József Attila-i modell folytatója.

A halott érdemei egy rövid nekrológban felsorolhatatlanok. A búcsú szavaival kell félbeszakítanom mondandómat, és ehhez József Attilának egy különös szépségű mondatát idézem *A Dunánál* című ódából: „Meglásd, ha majd nem leszünk...” Csak olyan halott szólhat hozzánk ilyen kedvesen rejtélyes, gyöngéd, biztató fölénnyel, aki amíg élt, szeretett bennünket, és akit mi is csak szeretettel idézhetünk. Anna, mint komoly felnőtt is ezekkel a szavakkal figyelmeztet most bennünket arra a legnagyobb próbatételre, amelyre mi gyerekek még nem készültünk fel eléggé, s mely próbán ő már átesett.

Kedves Anna, nyugodj békében.

Takács Mónika

Budapest, 2018. december 15.²

Drága Anna,

ne haragudj, hogy eddig nem jelentkeztem, ahogy szoktam minden *Művészet és pszichoanalízis*³ után, tudod, most én voltam vele úgy, hogy egyszerűen nem ment.

A november 16-ai Nemes Livia-esttől amúgy is nagyon szorongtam, de jól sikerült, legalábbis azt mondják.

Pótlom most ezt a beszámolót. Szóval, vártunk néhány percet hat után a hallgatóságra a kezdés előtt, mert szép számmal eljöttek a barátságtalan hideg ellenére a PIM-be. Aztán a beszélgetőtársak az első sorban leültek, hogy jól láthassuk mindnyájan a Livia néniről készült filmet.

Éppen léptem volna fel a színpadra, amikor Nyerges Kati önkéntelenül felmutatta a telefonját, feladó: Horváth Vince, tárgy: Gyász. Egyetlen lakonikus mondattal voltam képes csak a közönség tudtára adni, ami történt: „Valachi Anna nemcsak hogy nem tud itt lenni, de már nincs köztünk.” Tévedtem, ott voltál velünk: hiszen egy órán keresztül érezhettünk Téged is mint Livia néni nem látható, de kérdéseiben, hallgatásában nagyon is erősen jelenlévő partnerét.

Meg hát ott voltál a szokásos „félrecsúszott nyakkendőben” is. Tudod, egyet mindig bakizok, ez szinte a védjegyem a konferáláskor. Ezúttal szegény Livia nénit temettem el idő előtt, 2005-ben. Tetszett volna a beszélgetés, mert József Attila is szóba került, Livia néni Klárisok-elemzését is felidéztük, és beszélgettünk az irodalom szerepéről a terápiában. Azon is gondolkodtam, hogy ha éppen erőd engedte volna, és el tudsz jönni, akkor is nagyon gyötrődttél volna. Mert mindeközben Bécsben József Attila konferencia zajlott – nélküled. Egészen biztos vagyok benne, hogy mi ott mindannyian „felmentettünk” volna az alól, hogy velünk légy, mert tudtuk, hogy Attila neked mindenekelőtt való.

A beszélgetésünkbe tüntetés zaja hallatszott be az Egyetemi Templom előtt alkalmilag emelt színpadról. Biztos mondtad volna: „Magyar vagyok, de európai”, mert noha ezt Párizsról írta József Attila, azért nagyon is odaillett.

Képzeld, a minap egy barátom megkérdezte tőlem, hogy miért ilyen vargabetűvel keveredtem a PIM-be? Hát, elsőre nem is értettem. Miféle vargabetűre gondolsz,

² Elhangzott 2018. december 15-én a Békásmegyeri Evangélikus Templomban.

³ A [műhelybeszélgetés-sorozat](#) a József Attila Társaság, a Ferenczi Sándor Egyesület és a Petőfi Irodalmi Múzeum Közös rendezvénye. A sorozatot 2002–2016 között Valachi Anna, 2017-ben Valachi Anna és Takács Mónika, [2018-tól](#) Takács Mónika szervezte.

Gábor, kérdeztem? Hát a pszichológiára, mondta. Akkor döbbsentem rá, hogy tulajdonképpen mi Ferenczi Sándornak, „a szerelem művészelkü tudósának” köszönhetjük az ismeretségünket. Most, hogy utoljára írok Neked, elfog az a szinte közhelyesen kínos érzés, hogy mennyire keveset tudok rólad. Hogy is volt ez köztünk?

Literás blogodban, 2009-ben – a „[Holt mesterek társasága](#)” címűre gondolok – azt írod, „csak József Attilát szerettem volna jobban megérteni, amikor beleástam magam a Freud »feltalálta« – és magyar tanítványa: Ferenczi Sándor által továbbfejlesztett – tudományba”. (Velem meg éppen fordítva volt, a pszichoanalízis révén fedeztem fel újra József Attilát.)⁴

Mindenesetre mindketten tagjai voltunk a most harminc éve alakult Ferenczi Sándor Egyesületnek. 2003-ban aztán a *Művészet és pszichoanalízis* szervezésével kapcsolatban mindenféle gyakorlati ügyben kellett együttműködnünk. Egy idő után már rákérdeztél, ha nem tudtam ott lenni, miért?

Talán nem is emlékszel, hogy milyen mókás volt, amikor 2008-ban először adtam elő a sorozatban Szilágyi Gézaról, az est végén megmutattad, hogyan kellett volna a mikrofonba beszélni, hogy saját zaklatott levegővételem ne visszhangozzék olyan zavaróan.

Be kell vallanom, eleinte kissé idegen volt tőlem az újságírói könnyedség és az ismeretterjesztő elhivatottság, ami egy-egy téma megfogalmazása kapcsán jellemezte a megközelítésedet. De cikkeidből, könyveidből kiderült számomra, hogy nem kompromisszumról van szó: a tömör, találó költői címek, amiket többnyire a könyvek főszereplőitől kölcsönöztél mesterien – „mily mély a sekélység”! – alapos filológiai jártassággal párosulnak.

Mindig volt valami felfokozottság Benned. Csak kicsivel az est előtt, vagy épp a kezdetére érteztél meg, de gondolataid szinte a tested előtt járva, azonnal rá tudtál hangolódni a beszélgetésre.

Mint szerkesztőt úgy láttalak, hogy módfelett nyitott vagy és elfogadó. A *Nyugat* szerkesztőit képzeltem ilyennek: hamar és sokaknak szavaztál bizalmat. Mint kiderült, nekem talán többet is, mint másnak. Olyan sokat, hogy „kineveltél utódodul”, ahogy honlapodon írod.

Reméltem, hogy mint fogadott szellemi gyermeked felnövök a rám rótt feladathoz. Izgalmas volt veled együtt szerkeszteni az utóbbi három évadot. Köszönöm, hogy még utolsó gondolataid egyike is a sorozat és én lehettem, hogy „ajándékozó dühödben” megvetted Mészöly Miklós és Polcz Alaine levelezését, hogy a december 7-ei estre felkészülhessek...

És nem csak a sorozatot adtad nekem, hanem értékes ismeretségeket, amit meg is köszöntem sokszor, biztos unod is már, hogy annyit emlegetem. A sorozat 15 éves évfordulója alkalmából a tiszteletedre szerkesztett kötet⁵ ki akartuk fejezni a

⁴ Valachi Anna: Holt mesterek társasága. 2009. nov. 18. <http://www.litera.hu/netnaplo/holt-mesterek-tarsasaga>

⁵ Takács Mónika, Dede Éva, Kemény Aranka (szerk.): „Nem való ez, nem is álom”. *Válogatás a 15 esztendő Művészet és pszichoanalízis-sorozat előadásaiból.* Ferenczi Sándor Egyesület, József Attila Társaság, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2017. <http://jatarsasag.hu/nem-valo-ez-nem-is-alom-valogat-as-a-15-esztendos-muveszet-es-pszichoanalizis-sorozat-eloadasaibol>

köszönetünket, de éreztem, ennek már a sok veszteség nyomán támadt testi-lelki szenvedés közepette nem tudtál igazán örülni.

Voltak „holt mestereid”, de sok mestert neked kellett búcsúztatnod: Szőke Györgyöt, Nemes Líviát, Beney Zsuzsát. Aztán magad lettél a mester. „Nem középiskolás fokon” tanítottál, és a könyveiddel tanítasz eztán is sokakat! Aztán a kortársak, barátok: Stark András előadása helyett a rá emlékező estet együtt szerveztük... Neked kellett megírni Rigó Béla nekrológiát tavaly nyáron. Most értem igazán, miért voltál szinte dühös, miért volt ez annyira emberpróbáló számodra. Egy ponton – abortált címekkel, például „Édes Anna, a megértő”, Ferenczi után szabadon, és alkotói pályádat számba vevő szövegembriók elmentetlen tömkelegével a hátam mögött – úgy éreztem én is, hogy felelőtlenül ígértem Vincének, hogy vállalom a búcsúztatódon való felszólalást.

Ezeket Te mind elbírtad, szépen bírtad el. De azt már nem, hogy Dávidot, életed párját is el kellett engedned... utánamentél, szépen, stílusosan. A Nemes Lívia- emlékest napján, a bécsi József Attila konferencia alatt.

Tegnapelőtt a PIM-ben az adventi esten azok között említettek, akiket az idén elvesztett a Múzeum, pedig tudjuk, az ünnepeltek között is ott kellett volna szerepelned.

Most muszáj búcsúznom, mert megígértem Vincének, hogy rövid leszek. Tudod, mikor még együtt csináltuk a sorozatot, mindig én voltam az időfelelős. Téged nem szorít az idő már, hisz eloldottad a léggömböt a kosarától.

Ölellek: Móni(d)

Ui.: Jaj, még gyorsan hadd újságoljam, tegnap beszaladtam a Szabó Ervin Könyvtárba, mert idegesített, hogy csak elmondásból és a szakmai életrajzodból ismerem „szellemi elsőszülöttedet”, a *Színjátészó életeit* Öze Lajosról⁶. Szerencsére volt még kivethető példány. Örülnél, ha látnád, milyen gyűrött és kidekorált.

⁶ Valachi Anna: *A színjátékos életei. A főszerepben: Öze Lajos*. Hunga-Print Nyomda és Kiadó, Budapest, 1993.

Báthori Csaba

Valachi Annáról*

Jóembereink távozásakor feltolul a kérdés: mivel volt több életükkel a világ, és mivel lesz kevesebb nélkülük. Tudom, mindenki egyedüli példány – mégis: a sok rokon érték mellett mi az, ami kiváltságossá teszi a gyászt, és rendkívülivé avatja még egy szemérmes élet emlékét is? Ha Valachi Annáról csak annyit mondhatnék, hogy megőrizte érzékét és érdeklődését a Jó iránt (esküszöm, ennek a szónak még ma is van értelme), hogy megőrizte hűségét etikánk és ízlésünk iránytűje, József Attila iránt; ha csak annyit említhetnék, hogy nem rontotta meg a becsvágy, nem mámorította meg a hírnév szomjazása, nem csábította semmiféle határátlépés (bármit értsünk ezen), már igényt tarthatna külön emlékezetünkre.

Amikor megismertem, azzal a szokatlan érzéssel hódított meg, hogy már régen ismerem. Amikor 1998-ban, *Faust*-fordításom megjelenése után megkeresett, beszélgetni szeretne velem Goethéről, a műről, úgy kezdtünk társalogni, mintha épp lekerekítenénk egy régóta folytatott párbeszédet. Most, 2018 novemberében, váratlan elközlése előtt pedig mintha elkezdtünk volna egy másik beszélgetést, amely most már százféle ideig tart. Nem tudom, a halál több titkot tartogat-e, mint az élet. Mindenesetre az egyik legnagyobb talány az a bizonyosság volt, hogy két szó után tudtam: ő ahhoz a világhoz tartozik, amelyet szeretek. Most pedig majd ismét létrejön az a furcsa szellemi nyomaték, amely a holtak kiváltsága: hogy mind több kérdésben igazolódik, amit mondtak, pedig új szavakkal már nem mondanak semmit. Megvallom, törékeny árnya az elmúlt hetekben egyre élesebb körvonalakkal tűnedezett elő: fel-felködlött előttem az a kíváncsi újságíró-tekintet, amely beszélgetéseink közben észrevétlenül teremtette meg a hiányzó, képzelt múltat, s a közös érdeklődés intimitásával azonnal valamely etikai rend tagjává avatott bennünket. Hogy mivel fogott meg, milyen volt Anna jelenléte? Derűje ugyan folyamatosnak tűnt, de nem nélkülözte a szeszélyes bánatok és elkomorulások hullámvölgyeit. Gyermeki mosolya odaadást sejtetett, de a személyiség olykor-olykor hirtelen egy pillanat alatt megvonta magát és elfeketült a fekete indulatok ködében. Külseje vonzott, sokrétűen érdekelt. Sötét haj, tengerkék szempár: az ilyen asszonyi arcot nevezik *hétszépségnek* Erdélyben és a mesékben. A selyem zizegése, olyan volt a moccanása; de ha neheztelt, akkor képes volt kimereszteni haragja mind a tíz körmét; akkor felberzenkedett, mint valami fekete leopárd.

Valahányszor többet beszélünk két szónál, gyakran érzékelttem, hogy régi nagy szegénység és időtlen szenvedések felől közelít, miközben életének ezt a két alapvető tapasztalatát folyton befele gyűri, nem kívánja henye szavakkal szétpermetezni.

* Elhangzott a József Attila Társaság és a Ferenczi Sándor Egyesület megemlékezésén a Petőfi Irodalmi Múzeumban 2019. január 7-én.

Valachi Anna későn kezdett publikálni; ötven fölött kezdett el éretten, a nyilvánosság előtt beszélni. Sokunknak úgy tűnt, ő az a hegymászó, aki egyetlen csúcsot ostromol szívósan, eltökélten, csillapíthatatlan szomjúsággal. És miután megmászta, rövid időre szép csendesen lekecmereg a magasból, de csak azért, hogy újra meg újra fölemelkedjék, és életének folytatásához megint teleszívja tüdejét magaslati levegővel. Ez a csúcs Annának – és sokunknak, akik Anna mellett és most már nyomdokain mászunk a magasság és mulandóság felé – először és másodszor és harmadszor, ismétlem: József Attila volt. Szívós és rendületlen elszánással szította fel ezt a témát újra meg újra, mintha azt üzenné: csak akkor vagyok én, ha róla beszélek magamról.

Anna számára örökös tisztítóútz volt ez a hallatlan költészet: a végtelen belélegzésének rítusa, amely a túl terhes külvilág ostromával szemben segített gyűjtögetni bizonyos belső szellemi-lelki ellensúly táplálékait. Fokról fokra, úgy tetszik, három királyi utat is talált ehhez az életfogytiglan tartó egzisztencia-tisztító légző-gyakorlathoz: a női környezet, a mélylélektani erőfeszítések és az egyes versek elemzésének útjait. Kerülte a tódító, tudálékos modort, fázott a partikuláris szempontoktól, rühellte a rikító kontúrokat. Noha elsősorban irodalomtörténész volt, nem tagadta meg újságírói hivatását, és olykor a szépirodalom határát súroló teljesítményekkel lepte meg az embert. Inkább szabatos volt, mint merész; inkább adatokat, ismereteket nyújtott és megnyugtatót, mintsem meghökkentett. Néha boldogságtól feldúltan bújt elő káposztásmegyeri rejtekéből, valahányszor egy-egy nagyobb munkát sikerült befejeznie. (Emlékszem, milyen örömmel jelentette be egyszer: elkészültem a Rákos Sándor-könyvvel. Talán ki se merte mondani ilyenkor: az ember megtisztul, de meg is semmisül a *tárgyon* és közben *önmagán* végzett ásatási munkák közben.)

Igen, emlékszem, több ízben is közölte: nem írok több könyvet. Aztán újra meg újra elkezdett örök kérdésekről beszélni. Most, hogy búcsúzunk tőle, hadd idézzem három egykori tengerész utolsó imáját. Mindhárom fohász süllyedő hajón hangzik el. És mindhárom kifejez valami lényegét Valachi Anna ethoszából. Az első egy föníciai szájából: *Uram, visszaadom az evezőt*. Tehát az élet egy evezős munkája, amelyet immár folytasson más. Az élet eltörik, az evező marad. A másikat egy dunai hajós rebegi el: *Most alszom, de nemsokára újra evezek*. Tehát az élet mozdulatlan álom, s ha véget ér, megint folytatódhat a semmi más, az evezés, a régi rítus, az életünk előtt már egyszer megismert hivatás. (Kosztolányi azt mondta: *a semmi ismerősebb*.) Tehát a tengerész csak az evezést tudja sorsnak elképzelni, akár a másvilágon is.

A harmadik sóhaj pedig így szól: *Istenek, ne úgy ítéljétek meg, mint valami istent, / hanem úgy, mint egy embert, / akit megsemmisített a tenger*.

Ki tudja, Annát ki és mi semmisítette meg? Talán József Attila volt az ő boldogboldogtalan tengere? Talán a névtelen betegség? Talán a kései társtalanság magánya? Talán ennek a baljós korszaknak fojtogató levegője? Mindegy. Ebben az új időben többet érintkezünk a közeli holtakkal, mint az egyre távolibb kortársakkal. És újra ráébredünk: a jelenlétet nem szünteti meg a nemlét. Legyen hát velünk az etikának e gyöngéd szomjazója, Valachi Anna, lappangó formákban, maradék életünkre.

Borgos Anna

Búcsú Valachi Annától*

Az ezredforduló környékén ismerkedtünk meg Annával, aki szinte azonnal nagy bizalmat és rokonszenvet ébresztett bennem. Nem sokkal ez után „szeretettel és mély rokonérzéssel” dedikálta nekem Bányai Lászlóról készített dokumentumkönyvét. Ez az érzés kölcsönös volt, emberi és szakmai értelemben is. Sok közös ügy és érdeklődés kötött vele össze, és vált további találkozások apropójává. A pszichoanalízis és irodalom határvidékén kószálás, az irodalomtörténet árnyékban lévő nőalakjainak, kapcsolatainak feltárása, a pszichobiografikus megközelítés. Mindig megnyugtató és inspiráló volt őt hallani és olvasni, és saját munkámban is folyamatosan éreztem megerősítő és bátorító figyelmét.

Már Anna korai színészi ambícióiban is jelen volt a szerepekbe bújás, az elrejtőzés és megmutatkozás vágya, a sorsok, történetek átélése és megmutatása, ami azután a valódi hivatássá vált írásban még erősebben (bár áttételesebben) kibontakozott. Nagy érzékenységét, azonosulási képességét, empátiáját kortársai is érezhették, de Anna személyes ismerőseiként viszonyult az általa kutató figurákhoz is. Ezért találhatta olyannyira alkalmasnak a pszichoanalízis közelítésmódját, nemcsak szerzők és szövegek elemzéséhez, de interszubjektív csatornaként is, melyen keresztül az analitikus (jelen esetben az irodalomkritikus) saját érzéseivel, benyomásaival, „viszontáttételével” is gyümölcsözően dolgozik. Ez az egyszerre személyes és intellektuális motiváltság termékeny utakra vezette, mindenekelőtt József Attila és a körülötte lévő nők tanulmányozásában, akiknek sorsában választ kereshetett és ráismerhetett saját életproblémáira, dilemmáira, traumáira is. József Attilában leginkább a szeretetéhség, az „árvaság”, a nehéz körülmények közepette utat találó tehetség, az identitáskeresés, az alkotói szublimálás motívumaira, illetve a pszichoanalízis mint eszköz és mint (ön)terápia alkalmazására, az íráson keresztül is.

József Jolánban kissé más módon ismert magára, őt magát idézve: „a legidősebb gyerek kötelezettségei a kisebb testvérekkel szemben, apja iránti bámulata és megcsalatottsága, ambivalens viszonya anyjával, a mozivarázs gerjesztette elvágyódás környezetéből, a megváltó házasság ideája, színészi képességei, szerepjátszó hajlandósága, írói tehetsége mind-mind saját magam egykori helyzetére emlékeztetett” – írta egy Nemes Livia szemináriumra készült előadásában.⁷

Elkötelezett, lelkesedő, vállaltan szubjektív és személyes viszonya volt az irodalomhoz. Ugyanakkor az elrugaskodott spekulációktól és regényesítéstől megóvta precizitása, forrásismerete és intellektuális lelkiismeretessége. Ezt a szövegekkel kapcsolatos maximális gondosságot a *Thalassa* és az *Imágó Budapest*

* Elhangzott 2018. december 15-én a Békásmegyéri Evangélikus Templomban

⁷ Valachi Anna: Önarckép-kísérlet, életrajzi hőseim tükrében. A teljes szöveget lásd jelen számunkban

szerkesztőbizottsági tagjaként is képviselte és gyakorolta. Irodalmi színdarabjaiban viszont kissé szabadabban elengedhette írói-dramaturgi fantáziáját, és újra megélhette a színházhoz való kötődését is.

Nagy munkabírással, termékenységgel művelte szakmáját a nehezedő anyagi és személyes körülmények ellenére.

Szép Modigliani-arcából áradó figyelmét mindig érezhették barátai, ismerősei, kollégái, de érezhetően ő maga is erősen igényelte a figyelmet, elismerést, szeretetet. Amire rá is szolgált, talán többre is, mint amennyit kapott. A szó valódi értelmében szeretetre méltó ember volt.

Nyugodj békében, Anna.

Valachi Anna

Önarckép-kísérlet, életrajzi hőseim tükrében*

Érdekes és megtisztelő feladat számomra bemutatni az irodalompszichológiai szeminárium résztvevői előtt életrajzi könyveimet, azok szereplőit, s rajtuk keresztül önmagamat. Kétségkívül bátorság kell ahhoz, hogy az ember őszintén föltárja mások előtt azokat a személyes motivációkat, késztetéseket, amelyek valójában rejtve érvényesülnek, és csak lassan tudatosíthatók. De mivel tudom, hogy érzékeny és tapasztalt pszichológusok kíváncsiak rám, nem hagyom magam zavarni a különös szituációtól, ahol egyetlen „páciens” tárulkozik fel több terapeuta előtt.

Miután tudvalevő, hogy választásaink sohasem véletlenek – legyen szó szerelmi kapcsolatról vagy könyvtémáról –, nyilván rólam is óhatatlanul sokat elárulnak a „hőseim”. Még akkor is így van ez, ha első pillantásra meglehetősen különböznek tőlem – és egymástól is – életrajzi könyveim főszereplői, és eredendően nem kerestem, inkább kerültem velük a találkozást.

A „megperzselődés” időrendjét követve a könyvhősök névsorában József Attilaé az elsőség, őt követi Őze Lajos, majd – egy látszólagos vargabetű: a számomra rendkívül ellenszenves – Bányai László révén József Jolán, akit némely vonatkozásban már-már alteregómnak érzek.

Ma már tudom, miért gyakoroltak rám – kezdeti közönyöm vagy riadalmam ellenére – később olyan elementáris vonzerőt, hogy életrajzírójukként posztumusz barátságot kössek velük.

Szívesen beavatom a jelenlevőket fölfedezéseimbe, abban a reményben, hogy bizalmasan kezelik a tőlem hallottakat. Feszélyez ugyanis, ha magamról kell beszélnem, holott mindig is vágytam rá, hogy meghallgassanak. Nyilván ezért találok törvényszerűen olyan hősökre, akiknek tükörképében így vagy úgy magamra ismerhetek.

*

Az érthetőség kedvéért előbb magamról kell elmondanom néhány fontos életrajzi adalékot.

1948 júniusában születtem Újpesten, a „fordulat évében”. Apám – hosszú és veszélyes illegális kommunista mozgalmi múlttal a háta mögött – ekkor pártfőiskolai

* Elhangzott Nemes Livia irodalmi szemináriumán, a 2000-es évek közepe táján. Köszönet Vincze Annának, aki megosztotta velünk a szöveget.

tanárként dolgozott, anyám újságíró volt. Ritkán láttam őket, mert reggeltől estig távol voltak: lelkesen „építették a szocializmust”.

Kétéves koromban korengedménnyel íratlak be óvodába, mert kishúgom született, és imádott nagymamámra hárult a gondozása. Az oviban egész nap szenvedélyesen babáztam: külön babaszobám volt az egyik sarokban, és teljesen kiéltem magam abban, hogy főztem, mostam, vasaltam a „gyerekeimre”: vagyis áldozatkész módon aktivizáltam, pozitív anyai mintaként jelenítettem meg kielégítetlen szeretetigényemet.

Rendkívül kötődtem az egyik óvó nénihez, otthon pedig a nagymamámhoz, akit szinte mindenhová elkísértem, ahová ment: a piacra, a közértbe, a szomszédokhoz. Ő volt a bizalmasom. A szüleim iránt a boldogtalan szerelmes viszonzatlan érzelmeivel viszonyultam. Nagyon vágyódtam utánuk, de csak vasárnap volt együtt a család, és akkor is a húgomat babusgatták. Sokat sírtam emiatt, és a szomorúság szinte rám telepedett. Zárkózott, félszeg, ritkán mosolygó, hallgatag, magánykedvelő, szerelmes természetű kislánkként nőttem fel, és elérhetetlen ideálomnak természetesen én is az apámat tekintettem. Szigorú, komoly, gyakran megközelíthetetlen, de rendkívül szép férfi volt, akit jóformán alig láttunk, és ha otthon volt, akkor sem játszott velünk, hanem elvonult olvasni: mióta fölvtették a jogi egyetem esti tagozatára, minden idejét, energiáját a munka és a tanulás kötötte le.

Ötéves korom óta színésznőnek készültem. Akkor – 1953-ban – vittek el a szüleim először színházba: a János vitézt láttam a Fővárosi Operettszínházban, Németh Marikával és Sárdy Jánossal a főszerepben. Azt követően kizárólag ez a világ vonzott. Elvagyódtam a valóságból. Állandóan a kályha melletti zugban olvastam. (Macskatermészet lennék? Akkor talán igen, ma már nem.) 13 éves koromig kizárólag a meséket faltam, utána romantikus történeteket és lányregényeket; minden hős sorsába beleéltem magam, és szüntelenül a színpadról álmodoztam. Szépen énekeltem, jól szavaltam, és fejlett drámai érzékem volt, de csak középiskolás koromban jött meg a bátorságom, hogy megmutassam képességeimet másoknak, hogy „látva lássanak” és csodáljanak.

Tíz-tizenkét éves koromig legszívesebben testetlenné váltam volna, hogy ne is vegyenek észre, ne zavarjak senkit. Szégyelltem magam, azt, hogy olyan „problémás” eset vagyok, mert úgy éreztem, sokkal több szeretetre volna szükségem, mint amennyit kaptam. Irigyeltem hugicámat, aki sokkal életrevalóbb volt, mint én, s akit valósággal ajnározták a szüleim, mert vidám, energikus és jól idomítható gyerek volt. Én viszont gyakran miatta kaptam ki anyámtól, akit érezhetően idegesítettem, és ilyenkor nem válogatott az eszközökben: volt, amikor a kezéről sebtiben lehúzott bőrkesztyűvel vert el, szidalmak özönét zúdítva rám – ma már tudom, rajtam vezette le mozgalmi feszültségeit és ingerültségét. Babuci ezalatt önfeledten játszott a másik szobában, holott ő dobta be a koszos felmosóvízbe az új fehér zoknit, ami anyám haragját kiváltotta.

Gyakran vallattam Mamukát: mondja meg nyugodtan, hogy nem vagyok igazi gyerekük a szüleimnek, csak örökbe fogadtak. Szegény, hiába bizonygatta az ellenkezőjét, nem hittem el. Rendszeresen „világgá mentem”: elbújtam a verandán a ruhásszekrényben, vagy órákig fagyoskodtam a mosókonyhában, egy teknőben feküdve – akár egy koporsóban –, és zokogtam, amiért nem tűnik fel senkinek a

hiányom. Nagymamát kivéve: ő rendszerint keresni kezdett, és mindig megtalált a rejtekhelyeimen.

Húgom iránti féltékenységemből egy rémálom gyógyított ki. Nagy kertés házban laktunk, ahol egy éjszaka, sejtelmes-fenyegető holdfénynél, elvetemült-sötét arcú férfiak lefogták gyöngé, magatehetetlen, óvodás korú kistestvéremet, és egy óriási fűrészszel módszeresen szét próbálták hasítani a szöszi fejét. Iszonyodva ébredtem föl, a sajnálat, a felelősségérzet és a lelkipurdalás furcsa-zavaros érzésével. Attól a naptól kezdve teljes szívvel átéreztem, hogy nekem kell gondoskodnom a kisebbről, és kihunyt bennem az irigység, amiért őt jobban szeretik, mint engem. (Azóta sem érzek rivalizálási kényszert senkivel: a nálam jobb teljesítményt elismerem, és én is megkísérlem kihozni magamból tudásom legjavát.)

Egyedül a nagymamámhoz kötődtem túláradó érzellemmel. Elképzelhetetlen volt számomra, hogy egyszer Mamuka is meghalhat. 13 éves voltam, ő pedig 77, amikor – hosszú betegeskedés után – ez a szörnyű trauma is bekövetkezett. Nélküle gyakorlatilag teljesen árva lettem, és még nehezebben tudtam a kamaszkor buktatóit elkerülni. Pedig a családi „elvárás” maximális volt velem szemben, elsősorban apám, a kerület tanácselnöke miatt: muszáj volt jól tanulnom és példamutatóan, támadhatatlanul viselkednem.

Ambivalensek voltak velem a tanárok és a diáktársaim, mert félték apámtól, aki politikailag veszélyes időkben, 1957-ben lett a kerület első embere. Volt, akiről éreztem, hogy utál bennünket, de sokan keresték velem a közelebbi kapcsolatot: barátnőim többségéről azonban utólag kiderült, hogy csak érdekből közeledett hozzám, valójában nem szeretett. Amikor utólag rájöttem erre, ahelyett, hogy rájuk haragudtam volna, magamban kerestem a hibát: bizonyára nem vagyok elég szeretetre méltó, ha érdek nélkül nem lehet velem barátkozni – ostromoztam magam, módszeresen rombolva önbecsülésemet.

A színészet már nemcsak önkifejezési, hanem menekülési lehetőséget is kínált számomra, amikor kibírhatatlannak éreztem az iskolai és családi szituációt. 16 éves koromban, amatőr színjátzó- és sok okleveles versmondóként kis híján férjhez mentem egy idősebb színjátzó partneremhez. Szerencsére a magyartanárom – akiről mindaddig azt hittem, hogy ki nem állhat apám miatt – őszintén aggódva értem, lebeszélte az örült tervről: nehogy kimaradjak a gimnáziumból.

Nem részletezem tovább „hányattatásaimat”, végül is minden jóra fordult: leérettségiztem, s bár nem vettek föl a Színművészeti Főiskolára, két évig a Nemzeti Színház stúdiójában statisztáltam a legnagyobbak, köztük Básti Lajos, Váradi Hédi, Kálmán György, Kállai Ferenc – és Őze Lajos mellett. Lelkesen készültem a színészi pályára, ám továbbra sem sikerült bejutnom a főiskolára.

Családom időközben kompromisszumot javasolt: csak úgy engedélyezték a második évet a színházi stúdióban, ha mellette kitanulok egy „normális” mesterséget is. Anyám újságíró volt a Népszavánál, előbb V. Forgács Anna, majd Valachi Anna néven. A sors fintora, hogy végül is neki köszönhetem a hivatásomat, noha kislány korom óta soha nem értettünk szót egymással. Ma én írom Valachi Anna néven a cikkeket a Népszavánál – ő pedig engem ajánroz, mert húgomnak – aki roppant tehetséges nővé és valóságos életművésszé cseperedett: három idegen nyelven beszél,

ügyesen köt kapcsolatokat és ma Kanadában él a nagylányával – meglehetősen szerencsétlenül alakult a magánélete...

*

József Attila verseit gimnazistaként szerettem meg, de őt magát – illetve azt a sematikus figurát, amilyenek József Jolán kötelező olvasmányként feladott, *A város peremén* című könyve alapján véltem – sokáig nem kedveltem. Vágó Márta 1975-ben megjelent könyvét elolvasva azonban – nem kis büntudattal addigi részvétlenségem miatt – villámcsapásszerű felismerés kerített hatalmába, s a tökedöntögető pártköltőnek hirtelen emberarca lett. A szerelmi kudarc tükrében megismert költő hiábavaló szeretetsóvárgásában a magam érzelmi kiszolgáltatottságára és függő helyzetére ismertem. Valami olyasmit éreztem – amit Nemes Livia szerint oly sokan, akik hozzám hasonló módon csodálkoztak rá a költő sorsára –, hogy mennyivel jobb anyja vagy szerelme tudtam volna lenni, ha korábban születek, mint amilyen nők neki jutottak.

Az is lenyűgözött, hogy ez a halmozottan hátrányos helyzetből induló, zseniális képességekkel rendelkező, szeretetehes fiatalember a művészet segítségével kompenzálta születési adottságainak hiányait. Bántott, hogy nem kapta meg az őt megillető elismerést, de ami még fontosabb lett volna számára: a szerelmi beteljesülést, a magánemberi boldogságot, amely nélkül nem tudott és végül már nem is akart élni.

Mindinkább az identitását kereső, majd felépítő József Attila belső világa érdekelt – nyilván azért, mert magam is ilyen nehézségekkel küszködtem a felnőtté válás nehéz időszakában. Azáltal, hogy ráláthattam az ő rendkívüli sorsára és etikus lényére, nagyon sok egyéni és társadalomlélektani törvényszerűsége rányílt a szemem.

Bölcsészdoktori disszertációmát „belőle” írtam 1982-ben *József Attila, a Szép Szó szerkesztője* címmel – és két év múlva már a Párt és a költő találkozásának, illetve eltávolodásának folyamatát kezdtem tanulmányozni. Időközben azonban újabb intermezzo történt az életemben, amely késleltette a kutatásaimat, viszont világra segítette első könyvemét, melynek hőse ismét egy hátrányos helyzetből élre törő tehetség: Óze Lajos színjátékos volt.

*

Vele 1966-68 között, mint nemrég érettségizett Nemzeti stúdiós, gyakran találkoztam a színházban, próbákon és előadásokon, de csak köszönőviszonyban voltunk. Mindnyájan féltünk tőle, mert mogorva, hallgatag, megközelíthetetlen embernek mutatkozott, soha nem ereszkedett le hozzánk, nem lehetett vele „csak úgy” beszélgetni – viszont a színpadon mindig elkápráztatott bennünket sziporkázóan egyéni ötleteivel.

Fülünkbe jutott, hogy távolságtartása csak látszólagos: sötét napszemüvege mögül éberén figyelt bennünket, a lehetséges utánpótlást, és megjegyezte azokat, akikben tehetséget, fantáziát látott. Egy ízben, amikor kitiltottak bennünket a színház büféjéből – mert elfoglaltuk a nagy művészek elől a helyet –, fölment a direktorhoz, és tiltakozott a szerinte igazságtalan megkülönböztetés miatt. Ennek ellenére ugyanolyan hűvösen viselkedett velünk továbbra is, mint addig.

Csak jóval később, már a halála után tudtam meg Simon Zoltántól, a zenei vezetőnkől, hogy annak idején engem különösen kedvelt – talán mert „fogyatékoságom” saját fiatalságára emlékeztette. Amikor *Az ember tragédiáját* próbáltuk a házi színpadon, s a londoni színben rám osztották a virágáruslány egymondatos szerepét, idegességemben dadogni kezdtem, és többszöri nekirugaszkodásra sem tudtam elmondani a szövegemet. Legnagyobb szégyenemre „lecseréltek”, s azontúl csak tömegjelenetek némaszereplőjeként lehetett látni a színpadon.

Simon Zoltán – aki maga is szúrós modorú, de nagy szívű művész volt – 1988-ban sokat mesélt kérésemre Ózéről, amikor a róla tervezett könyvemhez gyűjtöttem az anyagot. Ekkor már tudtam, hogy a szentesi születésű, agronómusnak készülő, későbbi Színjátékos 17 éves koráig súlyosan dadogott, és magyartanárnöje ösztönzésére, hihetetlen akaraterővel, a versmondás segítségével szokott le beszédhibájáról.

Mindazonáltal gyermekkori fogyatékosága miatt a hátrányos megkülönböztetés minden iszonyatát megélte. Társai kirekesztették maguk közül, csúfolták, verték, ő pedig egy idő után nem kereste velük a kapcsolatot, hanem szentesi otthonuk egyik félreeső helyén, a „zugliban” olvasott naphosszat, és fantáziálásba menekült a valóság elől. Bizonyára ugyanúgy beleélte magát az olvasmányhősök sorsába, mint egykor én, a saját kis olvasó-odúmban, a kályha mögött, és a képzelt szerepek segítettek neki abban, hogy mostoha helyzetét el tudja viselni. Gátlásaitól később is nehezen szabadult, ezért volt szüksége a kreativitását felszabadító varázsszerre, az alkoholra. Élete utolsó évtizedében renitens hírében állt, aki ittasan gyakran botrányt okoz a színházban. Félelmem emiatt később is megmaradt vele szemben.

Egyetlen alkalommal beszélgettünk hosszabban, egy-két évvel halála előtt. Akkor már újságíró voltam, de nem interjúvoltam meg, hanem szóval tartottam, amíg a férjem – aki fotóriporter –, portrét készít róla. Budapesten, az Egyetem presszóban találkoztunk; rendkívül udvariasan, figyelmesen viselkedett, sört ivott, és versekről beszélgettünk. Akkor hallottam tőle először, amit nem sokkal később egy vele készített interjúban is olvashattam: a *Himnusz*t és a *Szózatot* akarta új felfogásban elmondani a rádióban: nem esengve, könyörgő hangon, hanem indulatosan, protestálva, mintegy a sokat szenvedett magyar nép jogos jussát követelve, nemcsak a bőséghez, hanem a jó kedélyhez, az örömhöz, a szeretethez: a minőségi élethez.

Nyáron Gyulán is találkoztunk, a Várszínházban és a fürdőben, ahol a strandolók között felöltözve ücsörgött az árnyékban. Soha nem beszélt arról, hogy megismert-e, én pedig gyáva nyúlként nem mertem megkérdezni. A mai napig sajnálom. Az életem tele van ilyen, soha nem jóvátehető mulasztásokkal.

Hogy könyvet kellene írni róla, nem az én ötletem volt, hanem egy kiadói szerkesztőé – de én kapva kaptam az ajánlaton, gondolom, nem kell részleteznem, miért. A látszólagos alkati különbség ellenére meglepően sok belső hasonlóságra bukkantam kettőnk között. Utólag persze bántam, hogy nem próbáltam közelebb kerülni hozzá, hiszen a személyes élményeknek jó hasznát vettem volna – de végül annyi mindent sikerült kiderítenem róla, hogy azzal büszkélkedhetem magamnak: a pályatársak és a családtagok is általam tudták meg, ki is volt tulajdonképpen Őze

Lajos, aki élete 49 (!) esztendeje alatt több száz ember sorsát élte meg – ahogy a könyvem mottójában közölt idézetben olvasható.

A kötet első változata 1990-ben már kész volt: ekkor kapott Őze Lajos posztumusz Kossuth-díjat, de a privatizálódó könyvszakma kaotikus helyzete miatt négy kiadót megjárt kötet csak 1993-ban jelent meg, a Hunga-Print Kiadónál. Nagyon szép, értő visszhangot váltott ki – csak éppen kapni nem lehetett a megjelenést követő heteket leszámítva. (Mint kiderült, a kiadó egy vidéki raktárában tárolta a példányokat, meg sem kísérelte értékesíteni. Az onnan előkerült kötetek jelenleg néhány boltban – és a Katona József Színházban – lelhetők fel. Ez a tény is a könyv közmondásos „sorsához” tartozik.)

*

A Színháztudományok életeivel búcsúztam el végleg a színház világtól. De az empátia módszerét továbbra is alkalmaztam munkám során. A színészi és az írói emberábrázolás ugyanis egy töről fakad: bele kell helyezkedni egy másik ember lényébe, hogy megértsük cselekedeteit, motivációit, és hitelesen tudjuk ábrázolni mindazt, amit tesz és érez.

Említettem, hogy ez idő tájt már József Attila sorsa foglalkoztatott, és 1985-től három éven át Szabolcsi Miklós aspiránsaként kutathattam a költő pártkapcsolatainak és első pszichoanalitikus kezelésének összefonódó történetét. Az volt a föltevés, hogy József Attila – mint oly sok apátlan-anyátlan árva – számára családpótló funkciót töltött be a hasonló gondolkodású társak közösségét kínáló kommunista párt. Sok érdekes anyagot gyűjtöttem a három év alatt, de a disszertáció elkészítésére nem maradt elég időm – és a dolgozat koncepciója sem tudott megérlelődni bennem. Visszatértem a sajtóba, és amolyan vasárnapi irodalmárként foglalkoztam tovább kedvenc hőssémmel.

*

Joggal kérdezhetik: hogyan lettem ilyen előzmények után József Jolán monográfusa? Mondhatnám: véletlenül, de nyilván mégsem egészen. Éveken át a legkisebb érdeklődést sem tanúsítottam iránta, pedig József Attila sorsát kutatva többször is beleütköztem személyébe, de amikor róla akartak mesélni az azóta sajnálatosan elhunyt kortársak – mindenekelőtt Neményi Lili és Fedor Ágnes, akik jó barátságban voltak vele – elhárítottam a készséges segítségüket. Hogy miért? Mert mint már említettem, József Jolán közvetítésével kaptam az első, nem túl vonzó képet József Attiláról, és tudat alatt nyilván nem tudtam neki megbocsátani, hogy hosszú évekre elvette a kedvemet fivére költészetének tanulmányozásától.

Vágó Márta emlékiratainak megjelenése után elolvastam József Jolán első, megrendítő József Attila-életrajzát is, amely viszont lenyűgözött. De még ekkor sem tudatosult bennem, hogy Jolán irodalomtörténeti szempontból fontos személyiség lehet. Érdektelenségemet nyilván maga a költő is befolyásolta, aki felnőtt korában átértékelte gyermekkori rajongását nővére iránt, és mind az *Iszonyat* című versében, mind álmleírásaiban visszataszító képet rajzolt róla, kegyetlen és zsarnokian önző teremtesnek festve le Jolánt.

Akkor csodálkoztam rá a személyére, amikor a véletlen képében jelentkező sors jóvoltából egy bolhapiacról előkerült Jolán harmadik férjének, Bányai Lászlónak a hagyatéka, amelyet professzorom, Szabolcsi Miklós ajánlására én rendezhettem sajtó alá.

Bányaival persze nem tudtam úgy azonosulni, mint Őzével, hiszen már akkor bosszantott fontoskodó, kisszerű személyisége, amikor először olvastam intimpistas szemléletű *Négyszemközt József Attilával* című memoárját, amelyet csak azért írt, hogy saját jelentéktelen szerepét túlhangsúlyozza József Attila költői fejlődésében – és hogy feleségén, József Jolánon bosszút álljon, aki tehetségesebb írónak bizonyult nála. De annyira átlátszó volt „leleplezési kísérlete”, hogy óhatatlanul kíváncsivá tett arra a nőre, aki még túlradóan szenvedélyes szerelmes leveleivel is inkább taszított, mint vonzott – valószínűleg azért, mert tudtam, milyen jelentéktelen férfi váltotta ki belőle a szárnyaló vallomásokat.

A házaspár levelezését áttanulmányozva fölfedeztem Jolán vitathatatlan írói tehetségét és – egy őt jellemző mondat alapján, miszerint „Jolán egész életében szerepeket játszott” – nem mindennapi életútját. Egy olyan tehetséges és életrevaló nőt ismertem meg benne, aki képes volt a lehetetlenre: a legreménytelenebb helyzetben, a társadalom számkivetettjeként kezébe vette sorsa irányítását, és női vonzerejét latba vetve kiemelte magát és övéit a ferencvárosi nyomorból.

Ezért aztán amint 1995-ben megjelent a Magvető Kiadónál *Hét év József Attila közelében* címmel Bányai-kötetem, azonnal hozzákezdtem Jolán sorsának tanulmányozásához. És csodák csodája, aki addig olyan rettenetesen taszított, hirtelen ismerőssé vált, s mindinkább átéltem Flaubert érzését, miközben megvallotta: „Bovaryné én vagyok”. Merthogy sok mindenben a saját sorsomra ismertem: a legidősebb gyerek kötelezettségei a kisebb testvérekkel szemben, apja iránti bámulata és megcsalatottsága, ambivalens viszonya anyjával, a mozivarázs gerjesztette elvagyódás környezetéből, a megváltó házasság ideája, színészi képességei, szerepjátszó hajlandósága, írói tehetsége mind-mind saját magam egykori helyzetére emlékeztetett.

Végigkövetve József Jolán kiemelkedésének stációt, amelyek mindegyike egy-egy új házassághoz, új férjhez kötődött, egy olyan jellegzetes nőtipust ismerhettem meg személyében, aki mindig másokba kapaszkodva valósította meg önmagát, míg meg nem találta – az alkotás révén – saját identitását. Amely természetesen roppant ingatag építmény volt, ezért történhetett meg, hogy – öccsével ellentétben – őt meg lehetett ijeszteni és vesztegetni. Tudjuk, abban a hiszemben írta át a negyvenes évek végén, pártmegrendelésre, saját korábbi hiteles József Attila-életrajzát, hogy nincs más választása: csak így biztosíthatja öccse költészetének halhatatlanságát. Rettenetesen megbűnhődött szegény a tévedéséért: halála után tökéletesen elfelejtették, és ha szóba került is a neve – mint saját példám mutatja –, a kutatók tökéletes közönyének falába ütközött.

Utólag hálás vagyok a sorsnak, hogy mégis kíváncsivá tett rá, és sikerült őt újra fölfedezni, hiszen az ő nézőpontjából végigkövetve József Attila életét és a halála utáni kisajátítási törekvéseket, egészen új rálátásunk nyílt mindarra, amit már tudottnak véltünk.

A kutatás eredményeit kandidátusi értekezésként védtem meg 1998 decemberében, a Papyrusz Book Könyvkiadó jóvoltából pedig két kiadásban is megjelent a mű. Jolán születésének századik évfordulójára pedig elkészíthettem a könyv alapján egy harminc perces dramatizált Jolán-portrét a televízió számára, Felvidéki Judit rendezésében. A filmben Őze Áron – Őze Lajos fia – játszotta Attila szerepét, Jolánt Söptei Andrea formálta meg, roppant hitelesen, narrátorként pedig magam mondhattam el saját könyvbeli szövegemet. Jolánnak köszönhettem hát, hogy – ha megkésve, és csak egy film erejéig is – de kiélhettem egy kicsit egykori színészi ambícióimat.

*

Végül 1999-ben, egy újabb véletlennek köszönhetően, József Attila életrajzát is elkészíthettem. Az Elektra Kiadóház szerkesztője júniusban felkért: meg tudnám-e írni szeptemberi megjelenésre a mintegy száz oldalnyi életrajzot. Igent mondtam, mert így lehetőségem nyílt rá, hogy aspiránsi éveim kutatásainak eredményeit végre közkinccsé tegyem. Igyekeztem kevésbé ismert mozzanatokból építkezni, hogy ne tucatkönyvet adjak ki a kezemből, hanem az én szememmel láttassam József Attilát. Ezúttal is azt a módszert követtem, amelyet máskor: a költő nézőpontjából próbáltam rekonstruálni a személyiségfejlődését és sorsa alakulását. Belebújtam a bőrébe, hogy ellenőrizsem és ábrázoljam, hogyan élte át ő a vele történeteket. A színészi megközelítés ismét segítségemre volt.

Míg az életrajz alapvetően annak a krónikája, miként valósította meg magát József Attila a költészete révén, a továbbiakban a költő szerelmi líráját szeretném feldolgozni, sors történeti és pszichoanalitikus megközelítésből, ihlető nőkapcsolatai tükrében. Ebben a körben azt hiszem, nem ismeretlen a véleményem, mely szerint József Attila nőideálja és szerelmi költészetének ősműsája is Jolán volt.

*

Most már csak egyetlen feltételezéssel vagyok adós: vajon mi a közös egymástól nagyon is különböző „hőseimben”?

Talán az, hogy mindnyájan hátrányos helyzetből verekedtek föl magukat az „élet színpadán” a megérdemelt főszerepbe. Tipikus huszadik századi sorsok ezek, hiszen a kor alapvetően meghatározza az egyén mozgásterét.

Ha belegondolunk, eredendően főszerepre születünk valamennyien, hiszen kilenc hónapon át várják világra jöttünket szüleink, akik bennünk szeretnék folytatni a maguk és családjuk virtuális létét haláluk után. De még a nem várt gyermekek is joggal tekinthetik főszereplőnek magukat saját életükben. Csak később tudatosodnak bennük a családi-társadalmi relációk, a jogok és a kötelességek, s tanulják meg elhelyezni magukat a kisebb-nagyobb közösségek hierarchiájában.

Az alá-fölérendelések rendjét a hagyomány szabja meg, az együttélést szabályozó törvényeket pedig a szokásjog örökíti át a gyakorlatban nemzedékről nemzedékre. Ám a huszadik századi társadalmak a családi, a nemi és az osztálytradíciókat is alapvetően felforgatták. A társadalom peremén élőknek nem kell már feltétlenül ott befejezni az életüket, ahová születtek, és a korábbi kiváltságosok számára sem jelent biztosítékot a boldog és sikeres életre az örökölt rang. Az önmegvalósítás immár

nemcsak divatos szó, hanem igazi lehetőség a huszadik század szülöttei számára – beleértve a nőket is.

Az életrajzírói önmegvalósítás sikere azon múlik, kiről tudja bebizonyítani a szerző, hogy a világ színpadán folyó játékokban főszerepet játszottak. Én gyakran érzem úgy, hogy csak azért születtem meg, hogy emléket állítsak másoknak, akik önhibájukból – vagy attól függetlenül – felejtésre ítéltettek, noha megérdemlik, hogy számon tartsuk, és intim közelségből ismerjük őket. József Attilát nyilván nélkülem sem fenyegetné ez a sors, de talán a rejtekező természetű Színjátékos, és még inkább Jolán, azt hiszem, az én kíváncsiságomnak köszönheti jelentőségéhez méltó utóéletét.

„Hőseim” talán csak egy valamiben hasonlítanak egymásra – telhetetlen szeretetvágyukban. Adyval szólva mindannyian elmondhatták volna magukról: *„Ezért minden: önkínzás, ének: / Szeretném, hogyha szeretnének / S lennék valakié, / Lennék valakié.”*

És eljött Valachi...

The Balints and Their World. Object Relations and Beyond

Nemzetközi konferencia

Freud Museum, Anna Freud Centre, London, 2018. december 8-9.

<https://www.freud.org.uk/event/the-balints-and-their-world-object-relations-and-beyond/>

Decemberben Londonban jártunk, ahol a Freud Múzeumban nemzetközi Bálint-konferenciát rendezett a British Psychoanalytical Society, az Imago International, a nemzetközi Bálint Társaság és a Birkbeck University. A szervezést Székács Judit pszichoanalitikus, Raluca Sorena Bálint-kutató és a múzeum igazgatóhelyettese, Ivan Ward koordinálta.

A budapesti Imágó Egyesületet Erős Ferenc, Bókay Antal, Borgos Anna és Kőváry Zoltán képviselték. Budapestről jelen volt még Mérei Zsuzsa pszichoterapeuta, kiképző pszichodramatista. Genfből érkezett a Bálint-kutatások doyenje, a 2016-ban a Londonba került genfi Bálint Archívum gondozója, Haynal André. A párizsi magyar analitikusok csoportjából ott volt Kathleen Kelley-Lainé és Vámos Julianna.

Az előadások fő témája az Angliában leginkább ismertté vált Bálint Mihály volt, de egy-egy előadás erejéig megjelent Alice és a brit harmadik feleség, Enid is. Jelen volt Enid unokája, Susan Lawlor, és Enid egy volt páciense is felidézte emlékeit. Bálint mellett más, kevésbé emlegetett magyar analitikusok is helyet kaptak az előadások témái között, így Rajka Tibor és Székács-Schönberger István.

Haynal André nyitóelőadását betegsége miatt felesége, Véronique Haynal pszichoterapeuta olvasta fel, bevezetést nyújtva Bálint Mihály életútjába és életművébe. Ezután Mihály harmadik felesége, Enid Balint unokája, a szintén pszichoterapeuta Susan Lawlor (a londoni Tavistock Klinika egykori munkatársa) tartott képekkel illusztrált előadást a Park Square Westen folyó közös életükről és munkájukról.

Erős Ferenc egy békési zsidó gyerekotthon mindennapjait megörökítő, nemrég felfedezett napló és levelezés kapcsán beszélt többek között Lévy Katáról és a budapesti iskola pszichoanalitikus pedagógiájáról. Jonathan Sklar brit kiképző analitikus Bálint Mihály *Az őstörés* című munkájához és a rosszindulatú regresszió jelenségéhez kapcsolódott egy saját klinikai példával, melyben a páciens gyilkos vágyakat táplál analitikusa iránt, s az analitikus tudattalanul elfogadja, hogy „megöljenek” egy ülést. Bókay Antal az elsődleges nárcizmus és az elsődleges szeretet témáját követte nyomon Freud metapszichológiájától Ferenczi és Bálint elméleti újításaiig.

Borgos Anna Bálint Alice naplóiba engedett betekintést, s ezen keresztül mutatta be az analitikus személyes és szakmai dilemmáit, az 1919-20 körüli politikai eseményekre adott reflexióit és legfontosabb kapcsolatait – férjével, Bálint Mihállyal, anyjával, Kovács Vilmával és analitikusával, Ferenczivel. Vámos Julianna, Párizsban élő pszichoanalitikus és perinatológus az anya-csecsemő duálunió jelenségét a progresszív párizsi Bluets szülészeten folytatott klinikai munkájának csecsemő-megfigyelései alapján mutatta be. Az előadáshoz a firenzei képzőművész, Antonella Bussanich különleges videóinstallációi kapcsolódtak – az anya kezéből az apáéba adott újszülöttek átnyújtásának pillanataival és víz alatt, nyitott szemmel úszó csecsemőkkel.

Ewan O’Neill, a British Psychoanalytical Society archívumának munkatársa az intézményhez került Bálint-archívum anyagát ismertette. Székács Judit előadása Rajka Tibort, a méltatlanul kevésbé ismert magyar pszichoanalitikust mutatta be, aki Ferenczi kortársaként indult, és a háború utáni féllegalitásig, majd a meginduló újrainstanzmentesülésig nagyfokú klinikai, elméleti és módszertani eredetiséggel művelte az analízist. Mérei Zsuzsa Székács-Schönberger István alakját idézte fel: Flaskay Gábor életrajzi ismertetőjének tolmácsolása után, Székács egyik utolsó pácienseként, saját személyes emlékeit és reflexióit osztotta meg, részben módosítva az analitikusról élő képet, hangsúlyozva biztonságos és rugalmas munkamódját és a preverbális szint beemelését, amely később saját pszichodramatista munkájában is alapvetővé vált.

Brett Kahr, a londoni Tavistock Institute munkatársa videóelőadásában Enid Balint (még Enid Eichholzként végzett) korai pár-analitikus munkájáról beszélt, amely a háború alatti, gyászoló házastársakkal folytatott családsegítői munkájából nőtt ki.

Másnap elsőként Kathleen Kelley-Lainé párizsi pszichoanalitikus előadását hallhattuk, aki Bálint műveinek személyes hatásáról beszélt a tárgykapcsolatok, a nyelv és az emigráció kontextusában. Ken Robinson pszichoanalitikus a brit Bálint-recepciót mutatta be korabeli dokumentumok alapján, különös tekintettel Melanie Klein, Anna Freud és Winnicott reakcióira. Dany Nobus pszichoanalitikus, a londoni Brunel Egyetem professzora Lacan Bálint-olvasatát elemezte, közelebbről Lacan pszichoanalitikus gyakorlatról vallott nézeteinek kapcsolódását Bálint elméleti és technikai megfontolásaihoz.

Kőváry Zoltán előadása Bálint elgondolásaihoz kapcsolódva a kreativitás pszichoanalitikus értelmezési lehetőségeit vizsgálta, különös tekintettel a szublimációra mint a tárgyak világához való alkalmazkodásra. Bemutatta Hermann Imre elképzeléseit is a tehetség pszichodinamikájáról, kiegészítve saját, Csontváryról szóló pszichobiográfiai elemzésével. Raluca Sorenau pszichoanalitikus, Bálint-kutató, a londoni Birkbeck College Psychosocial Tanszékének ösztöndíjasa az „oknofil” és a „filobata” kifejezések keletkezéstörténetét göngyölítette fel Bálint Mihály és a klasszika-filológus David Eichholz levelezése nyomán, amely egyben a kreatív diádok és a transzdiszciplináris kapcsolatok példájául is szolgált.

Délután a University College School épületében folytatódott az esemény (ahol a konferencia előtti este Bálinték korát és terét megidéző [koncert](#) is volt). Itt először a londoni Bálint Társaság paneljére került sor Andrew Elder, Esti Rimmer, Raluca

Soreanu és Domenico Agresta részvételével, akik többek között a Bálint-csoportok episztemológiai és technikai jellegzetességeiről, tér- és időbeli „utazásairól” gondolkodtak. Végül Caroline Palmer moderálásával egy valódi Bálint-csoport demonstrációt láthattunk házi orvosokkal, egy komoly esetbemutatóval és -megbeszéléssel, amelyre (az „akvárium” módszert követve) később a közönség is reflektálhatott.

A Freud Múzeumban (az épp futó „Freud, Dalí and the Metamorphosis of Narcissus” című kiállítás mellett) a Raluca Soreanu által a BPS-Archívum anyagából szerkesztett Bálint-kiállítás szövegeit és képeit is megnézhattuk. A konferencia nagy érdeklődés mellett zajlott, mindvégig aktív közönséggel, tartalmas vitákkal, beszélgetésekkel, találkozásokkal, érezhetően közös nyelven. A konferencia anyagából kötetet is terveznek a Routledge Kiadó Brett Kahr és Peter Rudnitsky által szerkesztett „The History of Psychoanalysis” sorozatában. A konferencia előadásai az ígéretük szerint február elejétől meghallgathatók lesznek a múzeum [podcast archívumában](#).

Borgos Anna

English Summaries

Literature in Analysis

ESSAYS

ZSOLT HAJNAL: Ulitskaya's homing pigeon. The ecology of reading: literature as the medium of hate rhetorical strategies

The paper, analyzing the Russian writer Lyudmila Ulitskaya's short story, "Golubchik" (Pigeon) shows how a literary text can become the medium of hate rhetorical – in this case homophobic – strategies. The short story presents Slava and the much older Romanovich and searches for the origin of Slava's homosexuality. The intertextual relations, symbols and narrative turns all imply that the author represents same-sex sexuality from a pathologizing perspective. The paper presents and analyzes these aspects of the text.

Keywords: *Ulitskaya, ecology of reading, hate rhetoric, homophobia, narration*

ESZTER EDINA MOLNÁR: Additions to Géza Csáth's book, *The psychological mechanism of mental illnesses*

In 1909 Géza Csáth, mostly known as a novel writer, became a trainee at the Psychiatric and Neurological Clinic of the Medical Faculty of the Budapest University directed by the conservative neurologist and psychiatrist Ernő Moravcsik. In 1911, at the age of 24, he published a book, which contains a study inspired by psychoanalysis about Gizella Kohn, a female patient treated here, and a psychoanalytic study connected to his own Jung-based theory. The aim of this paper is to put the book in a biographical context, to collect the main data of its origins in Csáth's personal sources, correspondence and diary, and to delineate the role of relevant persons in the creation of the book.

Keywords: *Ernő Moravcsik, Géza Csáth, Sándor Ferenczi, narrative sources, psychiatry, psychoanalysis*

WORKSHOP

YVETTE GOLDBERGER-JOSELZON: The saint, the sorrow, and the true in the works of László Krasznahorkai and Béla Tarr

The sorrow represented in the works of the Hungarian writer László Krasznahorkai and the Hungarian movie director Béla Tarr, is a product of a creative process that shows the world view of the two persons. The power of Krasznahorkai and Tarr is that they convey this world view using the strength of the desire for the saint. They subvert our sensitivity and create anxiety.

Keywords: *László Krasznahorkai, Béla Tarr, saint, sorrow, anxiety*

ORSOLYA GÁBORJÁNI: The desire of the mother in women – the roots and symptoms of the Persephone-phenomenon

The paper explores the syndrome labeled as ‘Persephone-phenomenon’ characterized by younger women’s strong desire and dependence on older women. The author approached the topic by means of retrospective in-depth interviews with a special attention to the aspects of developmental and personality psychology. She asked questions on the subject’s childhood, her early relationship to the parents and to significant others. Seven interviews have been recorded and transcribed. According to the interviews the life of these young women is characterized by drifting, i.e. they feel that ‘things just happen’ to them. They are not able to say ‘no’, similar to the mythological Persephone who drifted from her mother to her husband and from her husband to her mother, in eternal recurrence.

Keywords: *Persephone, complex, dependence, attachment, older women*

ARCHIVES

MÓNIKA TAKÁCS: “With kind regards, Dezső Kosztolányi”. The postcards of Dezső Kosztolányi to István Hollós and his wife from the 1930s

We publish three postcards of the Hungarian writer Dezső Kosztolányi sent from London, Budapest, and Tátraszéplak, with the comments of Mónika Takács regarding their history and the relationship of the sender and the addressee.

OBITUARY

Remembering ANNA VALACHI (Ferenc Erős, György Tverdota, Mónika Takács, Csaba Báthori, Anna Borgos)

ANNA VALACHI: Self-portrait in the mirror of my biographical heroes

REPORT

by ANNA BORGOS on the international conference held in London in December 2018, on “The Balints and Their World. Object Relations and Beyond”.
<https://www.freud.org.uk/event/the-balints-and-their-world-object-relations-and-beyond/>

E számunk szerzői

Báthori Csaba költő, irodalomtörténész, műfordító. E-mail: bathori56@freemail.hu

Borgos Anna pszichológus, MTA TTK Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai Intézet. E-mail: borgosanna@gmail.com

Erős Ferenc pszichológus, professor emeritus, PTE BTK Pszichológia Doktori Iskola. E-mail: erosferenc@gmail.com

Gáborjáni Orsolya pszichológus, Lelki Egészségvédő Alapítvány. E-mail: orsolya.gaborjani@gmail.com

Goldberger-Joselzon, Yvette pszichológus, Toulouse-i Gyermekkorház. E-mail: yvette.joselzon@wanadoo.fr

Hajnal Zsolt PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, Orosz Irodalom Program. E-mail: hajnalzsolt11@gmail.com

Kosztolányi Dezső (1885–1936) író

Molnár Eszter Edina irodalomtörténész, Petőfi Irodalmi Múzeum. E-mail: molnare@pim.hu

Takács Mónika irodalomtörténész, PTE BTK Doktori Iskola. E-mail: ttakacsmonika@gmail.com

Tverdota György irodalomtörténész, professor emeritus, ELTE BTK. E-mail: tverdotagyorgy@yahoo.com

Valachi Anna (1948–2018) irodalomtörténész